

FATOS KONGOLI
ILUZIONE NË SIRTAR

BOTIMET TOENA

FATOS KONGOLI

ILUZIONE NË SIRTAR

pothuajse roman
për vetveten

BOTIMET TOENA

Botuese: Irena Toçi

Kryeredaktore: Sonila Kapo

Përkujdesja grafike dhe kopertina: Elsa Hajderaj

ISBN 9789928817068

© Autori dhe Botimet Toena

Të gjitha të drejtat janë të rezervuara. Nuk lejohet shumëfishimi me asnjë lloj mjete apo forme, as me fotokopje, pa lejen me shkrim të mbajtësit të copyright-it.

BOTIMET TOENA

Rr. "M. Gjollësja", K. Postare 1420, Tiranë

Tel.: + 355 4 22 40 116

Email: botimet.toena@gmail.com

.....\qgpc0 qtqukqpkpgB i o ckteqo

j wr u<1hggpc0n

Ende pa nisur ta shkruaja këtë libër, në kokë më vërtitej titulli “Në kërkim të kohës së humbur”. Disi për paradoks! Them kështu sepse Prustin nuk e kam lexuar. Ndër vite jam orvatur disa herë ta lexoj, pa sukses. Niveli im i gjuhës frënge asnjëherë nuk mbërriti deri atje, sa të mund të lexoja dhe shijoja Prustin. Kam lexuar dhe shijuar në këtë gjuhë autorë të tjerë, francezë dhe jo francezë, të mëdhenj, më pak të mëdhenj apo të zakonshëm, por Prusti ka qenë për mua një “kockë e fortë”, aq sa më në fund hoqa dorë. Kam hequr dorë, po për këtë arsye, edhe nga leximi i disa autorëve të tjerë, për shembull Xhojsi, e kam fjalën gjithmonë në frëngjisht. Më vonë mbaj mend të jetë botuar diçka e përkthyer në shqip nga Prusti, edhe nga Xhojsi, por tashmë dëshira për t`i lexuar më kishte ikur, ndoshta sepse tepër vonë për mua për t`i njohur. Sidoqoftë, titulli “Nën kërkim të kohës së humbur”, i shkëptutur nga konteksti i universit prustian, u rrënjos pashlyeshëm në vetëdijën time dhe, pas disa dekadash errësire, mbërriti një çast kur m`u duk se në pjesën e mbetur të jetës s`mund të bëja gjë tjetër veç të rendja “në kërkim të kohës së humbur”. Ky është dhe motivi i këtij libri, kërkimi i kohës sime të humbur, në jetë dhe në letërsi.

Ngurrova gjatë, disa muaj, para se të ulesha ta shkruaja. Ideja më ngacmoi me të mbaruar romanin tim më të fundit “Bolero në vilën e pleqve”. Në intervista me rastin e botimit të tij kam pohuar se ai më mundi, se e kam shkruar në kushte stresi, nga frika e një dështimi. Unë nuk kam shkruar me lehtësi ndonjë libër, përveç romanit “I humburi”. Këtë e përfundova në një kohë rekord për mua, brenda gjashtë muajsh, qershor-dhjetor 1991. Të tjerët, e kam fjalën për libra të pas viteve `90, i kam shkruar në kushte të ndryshme, por me një ndjesi të përbashkët për të gjithë: nën trysninë e atij që e quajnë “terrori i faqes së bardhë” (la terreur de la page blanche).

Nuk e di kujt i përket kjo thënie, ndoshta një autori francez, përderisa shprehja më është ngulitur në frëngjisht. Ajo jep saktë gjendjen time emotive kur ulem të shkruaj, midis dëshirës dhe frikës, sikur jam futur në një kopsht të ndaluar. Kjo ndjesi më është ngulitur gjatë viteve të gjimnazit kur nuk e dija ç’ishte “terrori i faqes së bardhë”, por lexoja ç’të më binte në dorë, me parapëlqim poezinë. Ëndrra ime e fshehur, si e të gjithë fillestarëve, ka qenë të bëhesha poet. Shkruaja vjersha, ato që shkruaja nuk ia tregoja njeriu, ishin “sekreti” im. Nëse do të merrja guximin t’ia tregoja dikujt e ky dikush nuk do t’i pëlqente, për mua kjo mbase do të barazohej me fundin e botës. Tani mund të bëj një interpretim të këtij naiviteti, përzier me frikë: letërsia ka qenë për mua qysh në fillim, kur përfytyrimet e mia për të ishin elementare, një tempull i shenjtë. Autorët që botonin atëherë ishin për mua njerëzit më të zgjedhur, i adhuroja barazisht, ata i përkisnin një tempulli të shenjtë. Nga ky, po them, hyznizim i poetëve dhe shkrimtarëve të kohës zura të çliroheshja në vitin e tretë, sidomos të katërt të gjimnazit, kur pak a shumë mund ta bëja dallimin midis poezisë dhe vargëzimit. Në prozë kjo ndodhi më vonë, shumë më vonë se çasti kur unë vetë fillova të shkruaja prozë.

Të shkruarit ka qenë e mbetet për mua puna më e vështirë, e kam cilësuar “punë skllavërore”. Lidhur me këtë ka ndodhur të kem keqkuptime dhe debate me kolegë. Pohimi im rreth të shkruarit si një “punë skllavërore” ka ngjallur më së paku habi. Një kolege më tha një herë se të shkruarit ishte për të kënaqësi, gati një lodër zbavitëse dhe nuk do të shkruante asgjë po qe se kjo do të shkaktonte stres. Mbase është kështu. Secili ka marrëdhënien e vet me letërsinë.

E hapa këtë parantezë nisur nga romani im i fundit “Bolero në vilën e pleqve”. Ky është një libër “kufitar” për mua, si romani “I humburi”. Duke qenë libri im i parë që shkruajta në rënie e sipër të regjimit komunist, “I humburi” shënon njëherazi ndarjen e dy epokave, nëse mund të i quaj kështu, në trajektoren time letrare. Atë të epokës diktatoriale, nën shenjën e realizmit socialist, dhe të epokës postkomuniste kur, me shembjen e regjimit, një ditë të bukur u ndjeva i çliruar nga demoni i frikës, rrjedhimisht nga autocensura, fantazma e përhershme e netëve të mia. Kjo është një ndarje e vendosur konvencionalisht, në rrethana të caktuara, në një vit të caktuar. Brenda meje ndarja ishte kryer prej vitesh, në heshtje dhe sapo u krijuan kushtet, këtë akumulim ndër dekada e nxora me një frymë në trajtën e romanit “I humburi”. Në çdo pikëpamje, edhe në kohë fizike të botimit të tij, “I humburi” shënon një fazë të re në trajektoren time.

Këtë domethënie ka për mua tani “Bolero në vilën e pleqve”, në kushte krejt të ndryshme. “I humburi” u shkrua në një moment përmbysjeje, ndryshimi epokash. Tani s`ka përmbysje, ndryshim epokash. Po të mos përmend rotacionin mediokër të pushteteve, kur në fuqi vjen herë e djathta herë e majta, çka nuk ka lidhje me letërsinë, në rastin më të mirë mbetet vetëm një sfond. Është folur shumë për atë që në jetën tonë të përditshme ka hyrë me termin “tranzicion”, duke cilësuar kështu epokën që nisi me shembjen e regjimit diktatorial. Sipas

disave, tranzicioni vazhdon edhe sot, sipas disa të tjerëve, me futjen e Shqipërisë në NATO dhe shpresat për t'u bërë anëtarë të familjes europiane, - term i huazuar nga politika, - tranzicionin e kemi lënë prapa dhe mund të quhemi një vend normal.

Dakord, do të më pëlqente ta quaja edhe unë veten qytetar i një vendi normal. Do të më pëlqente gjithashtu të zgjatesha në këtë pikë, është një temë interesante sepse, ç'do të thotë të jesh qytetar normal i një vendi normal?

Mua, për shembull, më kanë quajtur "shkrimtar të tranzicionit" ndoshta sepse librat e mi më të rëndësishëm i kam shkruar pas përmbyesjes së diktaturës kur, ballafaquar me konceptin e vendit "normal", shoqërisë "normale", jemi karakterizuar nga parametra anormalë, rrjedhimisht do të më duhej të pranoja se në librat e mi, për afër dy dekada, jam marrë me anormalitetin, me ngjarje anormale, personazhe dhe qenie anormale. Pa dashur të komentoj, po i drejtohem për ndihmë një vërejtjeje që më bëri një ditë një miku im poet. Ai më tha qortueshëm: "Fatos, më vjen keq, por ti je një njeri pa pikëpamje". Ndryshe nga ç'priste ai, nuk iu kundërvura, përkundrazi, i dhashë të drejtë, i thashë se isha siç thoshte ai, një njeri pa pikëpamje. "Si personazhet e librave të mi, shtova, ata nuk shquhen të kenë pikëpamje".

Kjo bisedë më mbeti në mendje për një kohë të gjatë. Vërejtja dhe përgjigjja ime ishin dhe janë dy anët e një të vërtete. Pasi mbarova romanin "Bolero në vilën e pleqve", i mbetur bosh, siç më ndodh sa herë që mbaroj një libër, mendova se unë vetë e kisha jetuar jetën time si një roman. Nga përvoja e dija, do të më duhej të bëja një pushim derisa edhe "Bolero...", siç kishte ndodhur me të gjithë pararendësit, të dilte jashtë meje dhe, po ashtu siç kishte ndodhur gjithmonë, të filloja të mbushesha me diçka tjetër. Në vitet e gjimnazit kam lexuar në revistën "Nëntori" një intervistë të

Heminguejt, ndër të rrallat që më ka mbetur në mendje nga ajo kohë, për aq sa më ka mbetur pas pesëdhjetë vjetësh, çka do të thotë se, sa më poshtë, mund të mos jetë një riprodhim i saktë i versionit të përkthimit në shqip të intervistës. Ndër të tjera, siç më është ngulitur mua, Heminguej thoshte aty se pasi mbaronte së shkruari një libër priste që “pusi” i tij i mbetur bosh të rimbushej, derisa mbërrinte çasti kur ai fillonte ta shteronte përsëri. Po aty, Heminguej vërente se kur “rimbushja” vononte, për t’i dhënë zemër vetes, ai rilexonte ndonjë nga librat e vet të botuar, që të bindej se do të mund të shkruante edhe të tjerë.

Heminguej ka qenë një nga shkrimtarët më të adhuruar të brezit tim, regjimi nuk e përfshinte në listën e zezë të autorëve të ndaluar, ndoshta nisur nga fakti se ai kishte marrë pjesë në Luftën e Spanjës, në anën e brigadave internacionale. Romane dhe tregime të tij, përfshirë novelën “Plaku dhe deti”, ndikuan dukshëm në mënyrën e të shkruarit të disa prozatorëve të rinj të kohës. Atëherë unë vetëm vargëzoja. Do të duhej të kalonin shumë vite që t’i bija në të se ku e kishte pasur fjalën Heminguej. Dhe të përjetoja realisht atë që nuk është gjë tjetër veçse ankth i të mbeturit bosh, frikë e shterimit.

Për afër njëzet vjet kam qenë me fat, “pusi” është rimbushur shpejt. Këtë prita edhe pasi u botua “Bolero...”. Ai u vlerësua, mora urime, botuesi im, zoti Toçi, në një e-mail që më dërgoi pas leximit të dorëshkrimit, më thoshte: “Nuk e di se çfarë do të shkruash pas këtij libri!”. Ç’është e vërteta, e kisha një ide, të mjegullt. Zakonisht, një ide e mjegullt ka qenë për mua gjithmonë shenjë se herët a vonë do të ulesha të shkruaja. Kësaj radhe, ndryshe nga më parë, po ngurroja. Në njëzet vitet e fundit, libër pas libri, kisha vendosur me lexuesin një kontakt të qëndrueshëm, një marrëdhënie mirëbesimi. Por një shqisë më frenoi. Rreziku më i madh për një autor, që nuk e ka letërsinë mjet jetese, për më tepër shkrimtar

në një vend të vogël, me një lexues jo fort të durueshëm për natyrë, është shpërdorimi i besimit të tij, euforia. Shtoi kësaj edhe një të vërtetë tjetër. Në letërsi dhe arte është e pashmangshme dukuria e konsumimit. Ndosht shpesh pasi ke arritur suksesin ta shohësh veten në pozitë jo të favorshme. Puna arrin deri atje sa përgojohesh nga persona që as të kanë lexuar, as e marrin mundimin të të lexojnë. Te ne, fatkeqësisht, kjo dukuri është e përhapur.

Pra, megjithëse e kisha një ide të mjegullt, pas “Boloros”-s nuk po guxoja t`i kthehesha tryezës së punës, derisa m`u duk sikur kuptova diçka. Ngurrimi im nuk lidhej me faktin e “pusit” të zbrazur, ishte më i ndërlikuar. Vjen një ditë kur një autor nuk është keq t`i kujtojë vetes atë proverbin, - anglez kam dëgjuar të thonë, - sipas të cilit “ose hesht, ose thuaj diçka më të mirë se heshtja”. Mirëpo kjo alternativë në rastin e një shkrimtari është e vështirë për t`u ndjekur, nëmos e pamundur. Për një shkrimtar, të mosshkruarit, mesa duket, është baraz me vdekjen.

Vendimi për të hequr dorë nga një ide e mjegullt që kisha për një roman të ri, u ndikua nga gjithçka thashë më sipër. Dhe një nevojë për të vendosur rregull brenda vetes. Si personazhet e mi. Këta, përgjithësisht, e kanë të domosdoshme të vendosin rregull brenda vetes. Dhe rrëfihen. Kjo ka bërë që prej kohësh lexuesit të më shtrojnë pyetjen nëse romanet e mi janë autobiografikë. Zakonisht kam zgjedhur të përgjigjem në mënyrë evazive: janë dhe nuk janë romane autobiografikë. Më tej, pas çdo libri ata më kanë drejtuar të njëjtën pyetje dhe unë kam dhënë të njëjtën përgjigje, pa e vrarë mendjen përse kjo ka qenë pyetja më këmbëngulëse ndaj meje dhe përse unë kam këmbëngulur të përgjigjem gjithmonë në të njëjtën mënyrë.

Unë nuk e di mirë as vetë se në ç`masë jeta ime përzihet me jetën e personazheve të mi. Në këtë kuptim “vendosja e rregullit” brenda vetes më duket punë e

vështirë. Hapi i parë i domosdoshëm për këtë do të ishte t'i drejtohesha që në krye një personazhi që, për mirë a për keq, ka ndikuar më shumë se kushdo tjetër tek unë. Ky ka qenë im atë, Baki Kongoli (1913-1980). Disa dekada më parë, kur mbarova maturën, ai më kërkoi të studioja për matematikë, dhe unë iu binda, dhe u ndieva i shpërngulur. Për shumë kohë mbeta në erë, midis matematikës dhe letërsisë, pa shkuar as te njëra as te tjetra, me një dyzim të vetvetes, midis njeriut racional që orvatej të kultivonte tek unë matematika, të rregullt, metodik e të logjikshëm, i aftë të kuptojë si duhet thelbin e gjërave, t'i thotë të bardhës të bardhë dhe të zezës të zezë, dhe njeriut irracional, plot iluzione, i pasigurt në vetvete, me vese. Mbi të gjitha rob i letërsisë, i pazoti të marrë vendime dhe të ngurrojë t'i thotë të zezës të zezë e të bardhës të bardhë edhe kur e sheh qartë se e zeza është e zezë dhe e bardha e bardhë, dhe nuk reagon thjesht sepse nuk ka nerva. Por të kthehem tek im atë.

Me studime të kryera për violinë në Itali, në konservatorin e Parias, ish-pedagog në Normalen e Elbasanit, ish-komunist, më pas i dënuar, pjesëmarrës në Luftën Nacional-Çlirimtare, kompozitor, autor i dhjetëra këngëve dhe i dy operetave, sekretar i Lidhjes së Shkrimtarëve dhe Artistëve të Shqipërisë për shumë vite, deputet i Kuvendit Popullor në dy legjislatura, me kredi në sferat më të larta të nomenklatures së regjimit, së cilës i shërbeu besnikërisht deri në fund, kur e flakën si limon i shtrydhur, njeri gazmor e me humor gjithmonë pozitiv, im atë ka qenë personi më kontradiktor që kam njohur. Një fakt domethënës: ai ishte një lexues i fortë. Nuk e kam fjalën për literaturën muzikore. Në shtëpi gjeja gjithmonë libra në frëngjisht, kryesisht romane, të cilët, si funksionar i Lidhjes, ai duhej t'i merrte ose në bibliotekën e saj, të pasur për kohën, ose në atë të shtëpisë botuese "Naim Frashëri", ku punova për mëse pesëmbëdhjetë vjet. Fakti që im

atë ndoshta lexonte më shumë se pjesa dërmuese e shkrimtarëve të kohës, nuk mund të kalonte pa lënë gjurmë tek unë, siç nuk mund të kalonin pa lënë gjurmë njohjet e tij me shkrimtarë dhe artistë, para se të caktohej sekretar i Lidhjes për muzikën dhe më pas. Më vonë unë vetë do të punoja në Lidhje për disa vjet, në periudha të ndryshme, në gazetën “Drita”. Të gjitha këto më mundësuan të njihja nga afër botën letrare-artistike të kohës. Pa qenë protagonist, kam qenë dëshmitar i disa çasteve kulmore, dramatike të Lidhjes, i ngjarjeve që e tronditën atë në themele. Derisa nga dinosaur, siç ishte në epokën e diktaturës, u shndërrua brenda natës në hardhucë, një hardhucë që mbijetoi për inerci edhe disa vjet.

Nuk kam ndërmend, as jam në gjendje, të ndërtoj një histori sado sipërfaqësore të Lidhjes. Ajo thjesht dhe pashmangshëm do të jetë e pranishme në këto shënime, bashkë me të, mjaft protagonistë. Por vetëm kaq. Këtu, në kërkim të kohës sime të humbur, dëshiroj të rrëfej disa të vërteta të miat, të bëj një përpjekje për të kuptuar vetveten. Rrjedhimisht, edhe atë që kam shkruar deri tani. Me shpresë se do të mund të vazhdoj më tej, i qetë e me mendje të kthjellët, siç shprehet diku njëri nga personazhet e mi.

*N*doshta si shenjë e fatit, jeta ka nisur për mua me një dështim. Duhet të kem qenë shtatë vjeç, do të hyja në klasë të parë dhe atëherë klasa e parë niste në moshën shtatë vjeç. Bashkë me vëllanë tim më të vogël Rolandin, im atë na çoi për pranim në Liceun Artistik. Godina e Liceut ndodhej te rruga e Kavajës, aty ku sot gjendet Muzeu i Shkencave të Natyrës, nëse vazhdon të gjendet: para ca kohësh kam dëgjuar për një lëvizje të mundshme të tij prej andej.

Dëshiroja me gjithë shpirt të pranohesha, të bëhesha violinist ose pianist. Na mori në provë një grua, na kërkoi të riprodhonim tingujt e pianos dhe s'më kujtohet çfarë tjetër. Rolandi u pranua, unë jo. Im atë më shpjegoi se që të pranoheshe në Lice duhej të kishe vesh muzikor, talent. Unë dola pa vesh muzikor, pa talent. Dhe qava. Ndërsa Rolandi, me gjithë veshin muzikor, çdo mbrëmje i ankohej tim eti se nuk i pëlqente Liceu. Arsyeya: atje kishte vetëm vajza, ai s'mund të rrinte vetëm me vajza. Më pas zuri të mos shkonte fare në shkollë dhe prindërit u detyruan ta hiqnin nga Liceu.

Vite më vonë im atë bëri një përpjekje të dytë me vëllanë tjetër Artanin, lindur njëmbëdhjetë vjet pas meje, që më në fund njëri nga fëmijët të dilte muzikant, më

saktë violinist. Violina e tij ka qenë jo e zakonshme, e afërt me violinat e familjes Stradivari. Ibrahim Madhi dhe Piro Gjezi koncertet e tyre të diplomës i kanë dhënë me violinën e tim eti. Ai nuk e jepte instrumentin, s'më kujtohet ndonjë rast tjetër i ngjashëm, por ata i çmonte shumë dhe nuk i refuzoi kur ia kërkuan t'ua huazonte. Meqë ra fjala, pas vdekjes së tim eti, erdhi më takoi një ditë në shtëpinë botuese "Naim Frashëri", ku punoja, një i njohur i vjetër i viteve të rinisë, violinisti Robert Papavrami. Atëherë djali i tij Tedi vazhdonte të studionte për violinë në Francë dhe Roberti ishte në kërkim të një violine në përputhje me klasin e të birit. I thashë se do të isha i lumtur sikur violina e tim eti, mbetur "shurdh", të përfundonte në duart e Tedit. Sigurisht, Roberti erdhi ta shihte, ta provonte. Por, për një arsye tek e cila nuk dua të zgjatem, i thashë se më vinte keq, kërkesa e tij ishte me vonesë.

Dëshira e tim eti për të nxjerrë violinist njërin nga djemtë e t'i linte trashëgim instrumentin, nuk u realizua. Artani, ashtu si Rolandi, doli me vesh të mirë muzikor dhe u pranua në Liceun Artistik, tashmë në godinën e re te rruga e Elbasanit. Por kishte një të metë serioze: i mungonte vullneti i duhur për t'u bërë violinist koncertesh, siç synonte im atë, dhe jo violinist i zakonshëm. Ai këmbënguli plot tetë vjet me të, i siguroi pedagogë violine si mikun e familjes tonë, të ndjerin Sofokli Paparisto, por pa dobi. Sipas tij, Artani "flinte mbi violinë".

Kësaj teme i jam kthyer një herë me tim atë në muzgun e jetës së tij. Ishte i përjashtuar nga partia, në shtëpinë tonë përveç ndonjë kushëriri të afërt dhe ndonjë vizitori të rrallë, as hynte as dilte njeri. Ndodhte të grindeshim, të bënim debate me tone të larta, për të cilat ndihem i penduar. Në një gjendje mizerabël shpirtërore për vete, unë e ngarkoja me fajë, e akuzoja për veprime të gabuara. Një nga këto veprime, i thashë një mbrëmje, - ndërkaq Artani punonte si ekonomist diku, në Skrapar, - kishte

qenë ngutja për ta hequr atë nga Liceu. Im atë reagonte keq ndaj ngacmimeve të mia, por kësaj radhe u tregua i përmbajtur. “Ti s`di asgjë, më tha, megjithëse shkruan. Unë e kam shpëtuar tët vëlla, pavarësisht çfarë po ndodh sot. Ai do të dilte një violinist grope, e di ti ç`janë violinistët e gropës? Janë ata që kur ti shkon ndonjëherë në opera, i sheh poshtë, në gropën e orkestrës. Po ta kisha lënë të vazhdonte më tej, ai do të ndihej inferior, do të më mallkonte gjithë jetën që e detyrova të bëhej violinist”.

Arsyetimi i tij nuk më bindi, nuk më pëlqeu shpërfillja që vura re tek ai për ata që i quante “violinistë grope”. Sidoqoftë, pa e menduar, ai më kishte prekur në një pikë të dobët. Unë vetë kam vuajtur nga ai që quhet “kompleks i inferioritetit”. Qyshse në fëmijëri im atë më çoi për pranim në Liceun Artistik dhe mua s`më pranuan, e m`u hoq mundësia të mësoja piano ose violinë, sepse isha pa talent.

Kësaj rrethane iu mbivendos një rrethanë tjetër, qesharake në dukje, por që më ka munduar më mizorisht se mungesa e talentit. Pas dhëmbëve të qumështit, më kishin dalë ca dhëmbë të mëdhenj. Shpesh mua nuk më thërrisnin në emër. Më thërrisnin ose më tregonin me nofkën “dhëmbçi”. Më të mëdhenjtë, kur donin të talleshin me mua, më quanin “dhëmbç”. Ndihesha i fyer, sidomos kur kjo ndodhte në prani të vajzave. Më hipte të ngrija krye, të kacafytesha, por këtë nuk e bëra kurrë, nuk ka ndodhur në jetën time të jem rrahur me dikë, më ka munguar shpirti luftarak, e kjo gjithashtu s`mund të konsiderohet veti pozitive.

Të të quajnë pa talent dhe të të thërrasin “dhëmbç” më duket se janë të mjaftueshme të ndihesh fatkeq. Duhet të kem qenë në klasën e katërt ose të pestë fillore kur një ditë, në shkollë, i nënshtruar ndaj fatkeqësisë time, dëgjova drejtoreshën t`i thoshte një grumbulli nxënësish dhe mësuesish: “Ja, shihni një talent të vërtetë!”. S`mund të them në ç`rrethana ndodhi kjo dhe si u gjenda i pranishëm. Por skena më është ngulitur në

kujtesë e pashlyeshme, siç më u ngulitën fytyra dhe emri i djalit, për të cilin u thanë fjalët lavdëruese: piktori Edi Hila. Me Edin jam njohur dekada më vonë, në fillim të viteve '70. Atëherë ai vlerësohej si një nga talentet më të spikatura të pikturës shqiptare, njëherazi pati edhe shumë telashe për shkak të pikturave të tij. Edin ka të ngjarë të mos i kujtohet kjo hollësi, as vizatimi për të cilin drejtoresha e mburrte: një fëmijë në dritaren e hapur të dhomës, duke vështruar natën qiellin e mbushur me yje. Dhe hënën e ndritshme. Një vizatim bardhë e zi, me laps. U magjepsa. E pata zili atë djalë të panjohur, ai nuk ishte as “dhëmbç”. U ktheva në shtëpi dhe provova të vizatoja. Mbaj mend të jem regjistruar në një rreth vizatimi. Më kot. Edhe për këtë më mungonte talenti.

Një provë e fundit për të matur forcat ka qenë teatri. Kam pasur mësuese kujdestare një grua me flokë të zinj, të prerë shkurt. Nëse kujtesa s'më gabon rëndë, kjo ishte bashkëshortja e të paharruarit Prokop Mima. Duket, në kuadrin e veprimtarive jashtëshkollore, ajo kërkoi një ditë në klasë disa nxënës, vullnetarisht, për të luajtur një pjesë teatrore. Unë pranova pa ngurrim. Prokop Mima erdhi disa herë në klasën tonë, na bënte prova pas mësimit, dhamë një shfaqje, por unë nuk e mora vesh kisha apo nuk kisha talent. Fakti është se nuk u bëra aktor.

Ato kohë ne banonim në katin e dytë të një shtëpie dykatëshe prej qerpiçi, pronë e një tiranasi të quajtur Haxhi Ruka. Ajo vazhdon të gjendet atje ku ka qenë, përballë godinës së ish-Shtëpisë së Oficerëve, më pas Lidhja e Shkrimtarëve, aktualisht Ministria e Kulturës. E kam përshkruar ashtu siç ka qenë te romani “Lëkura e qenit”. Prindërit e mi u vendosën në Tiranë nga viti 1946, kur isha tre vjeç. Në fillim kemi banuar në një vilë te rruga përbri rrugës së Durrësit, ku sot gjenden një varg dyqanesh dhe agjencish ajrore, prapa ish-pastiçerisë “Flora”. Për atë vilë kam kujtime të turbullta, nuk banuam gjatë atje. Kujtimet e mia qartësohen disi

te shtëpia dykatëshe prej qerpiçi, ku qëndruam deri në vitin 1958, për t'u larguar prapë prej andej, në një zhvendosje nga lagjja në lagje, zhvendosje që për mua vazhdon edhe sot, duke më krijuar ndër vite ndjesinë e njeriut për të cilin zakonisht përdoret fjala "rrënjëshkullur".

Nga fundi i viteve '40, fillimi i viteve '50, im atë duket kalonte një periudhë të vështirë: punonte në Radio-Tirana pasi ishte shkarkuar, siç dëgjoja në bisedat e të rriturve, nga posti i nënkryetarit të Komitetit të Kulturës dhe Arteve, i barazvlefshëm me postin e zëvendës ministrit. Dhe pinte shumë. Pas vdekjes së tij, nëna më ka shpjeguar një herë se im atë e kishte përdorur pijen me kohë, por në atë periudhë kishte kaluar çdo masë. Sipas nënës, shkak që bërë vdekja në burg e njerit prej vëllezërve të tij, dhe ai, me gjithë njohjet dhe lidhjet me regjimin, deri në sferat më të larta, s'kishte mundur të bënte asgjë për ta shpëtuar. E ndjera nëna ime, nuk e duronte njeriun e pirë dhe iku nga kjo botë me një dëshpërim të pangushëllueshëm: edhe djemtë, po të përdor një term të zbutur, i dolën qejflinjtë të mëdhenj alkooli. Unë kam hequr dorë nga dymbëdhjetë vjet të shkuara, kur pata një krizë hipertensionale, u shtrova në spital dhe mjekët më thanë se kisha shpëtuar mrekullisht nga vdekja. Megjithatë, e pohoj, ndonëse kjo është një deklaratë jo edukative, për të cilën kërkoj ndjesë: më kanë pëlqyer gjithmonë edhe alkooli edhe duhani. Duhani pata vullnetin e duhur ta hiqja vetë, pasi e kisha pirë për tridhjetë vjet. Alkoolin, siç thuhet, ma hoqi Zoti për dënim.

Asaj periudhe i përkasin një numër personazhesh, miq apo të njohur të tim eti, ndër të parët e regjistruar në kujtesën time. Por para se të flas për ndonjërin prej tyre sqaroj: ka të ngjarë të bëj ngatërresa vendesh dhe në rendin sipas të cilit ata vijnë në skenë, për të dalë kush më shpejt e kush më vonë. Saktësia në këtë pikëpamje nuk më intereson, nuk është qëllimi im, gjërat i riprodhoj siç më vijnë. Periudha '48-'56 mbërrin tek unë në trajtat e një muzgu ku lëvizin hije, në një mish-mash vegimesh. Si në një tablo surrealistike bardhë e zi.

I pari shkëputet nga errësira një personazh i veçantë tragjik. Ky ishte një burrë shtatmesatar, me një kërrusje të lehtë, fliste një dialekt të kulluar elbasanas, si prindërit e mi, dhe e quanin Mustafa Bodini. Në Elbasan nuk besoj të ketë njeri që të mos e njohë këtë emër, të mos dijë të këndojë këngët e tij. Mustafa Bodini bën pjesë në grupin e krijuesve të këngës popullore qytetare elbasanase, me korife Isuf Myzyrin.

Ndodhte që ky njeri të vinte në shtëpinë tonë me tim atë. Por ndodhte të vinte vetëm. Gjendej apo nuk gjendej im atë, ai rrinte në pritje dhe kur ky vonohej, nuk largohej pa pirë më parë ndonjë gotë raki, përveç rasteve kur nëna i thoshte se nuk kishte raki, dhe në të shumtën e rasteve nuk kishte. Mustafai nuk e prishte qejfin edhe pse nëna i rrinte ftohtë, mezi priste që ai të largohej, një nga arsyet që unë ndieja mëshirë për të. Mbi të gjitha, kur vinte Mustafai, unë dhe im vëlla kishim porosinë e prerë të mos i afroheshim, të mos i pranonim përkëdheljet e tij. I shkreti Mustafa, vuante nga një sëmundje lëkure, nuk ia di emrin. Është ajo sëmundja që përhapet në fytyrën e njeriut duke e bërë pulla-pulla, pastaj kalon në kokë, në qafë e te duart. Babai i shpjegonte nënës se nuk duhej të merakosej nga sëmundja e tij, nuk ishte ngjitëse. Megjithatë nëna kishte gjithmonë merak kur vinte ai dhe për ne urdhri për të mos iu afruar mbetej në fuqi.

E pra, Mustafai paskej qenë i pashëm. Para Luftës kishte vajtur në Itali të studionte për aktor ose regjisor teatri. Nuk më kujtohet të kem mësuar nëse i kishte mbaruar studimet, apo jo. Me të plasur lufta ai qe kthyer në Shqipëri, në qytetin e lindjes, Elbasan, ku, siç dëgjoja, do të bënte një gafë: me hyrjen e trupave pushtuese italiane, paskej veshur këmishën e zezë fashiste. Sipas tim eti, Mustafai nuk ngatërrohej me politikë por e kishte bërë atë marrëzi ngaqë ishte tip i shkujdesur, për t'u dukur i modës.

Në gjendjen e vështirë të atyre viteve, im atë u përpoq ta ndihmonte, falë ndërhyrjes së tij e punësuan në Teatrin Popullor. Mirëpo tashmë ai gjendej i mbërthyer

në darë, midis sëmundjes dhe alkoolit. Dhe kushedi ç'brejtjesh të tjera. Nuk qëndroi gjatë në teatër, e la punën ose e përzunë, u zhyt në jetën e një bohemi, pa kurrfarë mjeti për të jetuar. Kishte një motër, kjo vinte ndonjëherë te ne, por nuk ia mbaj mend emrin.

E kam njohur Mustafa Bodinin në periudhën prej bohemi. Bashkë me tim atë uleshin në një tryezë, në sallonin midis dy dhomave. Atje ai i këndonte tim eti këngën më të fundit, me tekst të krijuar prej atij vetë. Duket im atë e ndihmonte t'i hidhte këngët në nota. Në kohën që këndonte, me njërën dorë të mbledhur grusht, godiste lehtazi tryezën, për të mbajtur ritmin.

Këngët e Bodinit, një pjesë të të cilave mund t'i kishte krijuar pikërisht kur vinte në shtëpinë tonë, i kam njohur dhe shijuar kohë më vonë. Tani më pushton një trishtim. Ç'jetë mizerabël, i lënë pas dore e i shpërfillur bëri ai njeri, derisa iku nga kjo botë! Me xhepat bosh, me etjen e pashuar për të pirë, me terrorin e sëmundjes!

Më pas Bodini vinte gjithnjë e më rrallë te ne. Këtë unë e lidh me një fakt. Në vitin 1956 im atë e braktisi alkoolin. Ky, them, duhet të ketë qenë kushti që i kanë vënë para se ta emëronin sekretar të Lidhjes për muzikën. Në pozicionin e ri, një pozicion politik, miku i vjetër bohem nuk ishte më fort i përshtatshëm. Por puna mund të jetë më e thjeshtë. Në gjendjet esëll, për shembull, domethënë pa ngarkesa alkooli, unë vetë nuk e kam duruar kurrë praninë e njeriut të pirë. Që ta durosh, duhet të jesh në të njëjtën gjatësi vale, pra i pirë. Im atë pushoi së piri, iu largua alkoolit në mënyrë radikale së paku nja dhjetë vjet.

Pas largimit tonë nga shtëpia dykatëshe prej qerpiçi për t'u vendosur gjetiu, Bodini nuk erdhi më te ne. Ndodhte ta shihja në rrugë, kurdoherë në gjendje të pirë. Më tej, për vite të tëra ai më humbet, askush në familje nuk flet për të derisa më rishfaqet për herë të fundit kur, pas kthimit nga Kina, i vazhdoja studimet në Tiranë. Ishte verë dhe u ndodhëm përballë njëri-

tjetrit në qendër, pranë lokalit Bar-Sahati. Tek ai nuk kishte ndryshuar ndonjë gjë, po të mos përmend një kërrusje të mëtejshme, një përthithje të tipareve. Dhe rrënimin tragjik të fytyrës së tij për shkak të sëmundjes.

Pamja e Bodinit më tronditi, më ngjalli mëshirë. E përqafova, duke kujtuar fjalët e tim eti sipas të cilit sëmundja e tij nuk ishte ngjitëse. Tek e përqafoja ndjeva të më përplaste erën e alkoolit. Pa e zgjatur, Bodini më kërkoi cigare. Atëherë unë e pija duhanin, nxora paketën, ai mori një cigare dhe unë ia ndeza. Si e thithi, m'í nguli sytë dhe më pyeti: “Mund të më japësh një konjak?” Fatmirësisht m'u ndodhën para, i thashë se do t'i ofroja një konjak me gjithë qejf. Si piu një gotë, më pyeti nëse mund t'i ofroja edhe një tjetër. I thashë se më vinte keq, s'më ndodhej më asnjë grosh. Dhe u ndamë.

Gjatë viteve që studioja në Kinë, tim vëllai, Rolandit, i kishte rastisur ta takonte në rrugë, në të njëjtat rrethana. Bodini i kërkonte cigare dhe konjak, e kur i ndodheshin cigare, sidomos para, Rolandi ia plotësonte dëshirën. Për atë njeri, të fshehtat e jetës së të cilit nuk i mësova ndonjëherë, ndieja keqardhje. E tërë qenia e tij e degraduar më ngjallte keqardhje. Unë nuk e dija se ai ishte një artist i lindur. Në vend të keqardhjes kishte nevojë për të tjera gjëra. Por, duket, qenka rregull i përjetshëm: njerëzit kujtohen për tipa të tillë bohemë, ndërgjegjësohen se kanë pasur midis tyre një shpirt artisti të mbytur nga dhimbjet e të braktisur, kur ky s'ka më nevojë as për mirënjohje, as për tituj.

Kthehem te shtëpia dykatëshe prej qerpiçi, në sallonin midis dy dhomave. Nga dritarja shoh oborrin poshtë në mes të të cilit është një kajsi, në cep një pus i tharë. Kësaj here, në sallon, im atë nuk është me Bodinin. Është me dikë tjetër, artist dhe ky, muzikant, jo elbasanas. E quanin Paulin Pali, shkodran.

Sado që përpiqem ta vendos në kohë, e kam të vështirë. Ai ishte një burrë fisnik, i ngadaltë, fliste me

zë të ulët, flokët i mbante të shtrirë, si të lëpirë pas kokës. Më vjen para syve i shoqëruar me një grua. Këtë e quanin Sanije, shpresoj të mos gabohem. Ishte një grua e imët, me fytyrë të zbehtë, buzë të holla e sy të çelët. Bënte një tualet që sot do ta quaja të ngjashëm me tualetin e aktoreve të filmave të para Luftës. Fjala vjen, të Greta Garbos. Ndërsa atëherë e krahasoja me këngëtareshen e ditës Luçije Milotin. Emri i kësaj të fundit përmendej shpesh midis tim eti dhe Paulinit, Luçija këndonte në Radio këngë të tij. Por ajo kishte flokë të zinj, ndërsa Sanija gështenjë të hapur.

Nëna ime u miqësua shumë me Sanijen. Ndodhte që kjo të vinte paraditeve te ne, e ftonte të shkonin në kinema, nënës sime i pëlqente të shihte filma dhe, kur s'kishte ndonjë punë, pranonte të shkonte me Sanijen në kinema.

Këta personazhe dalin pa u vënë re nga skena e shtëpisë dy katëshe prej qerpiçi. Të panjohur për mua, njëherazi të afërt dhe familjarë: vazhdoj t'i shoh ulur në tryezën te salloni midis dy dhomave, bashkë me prindërit e mi. Ne fëmijëve nuk na lejohej të qëndronim me ta. Nga dhoma jonë dëgjonim zërat e tyre, kërcitjen e thikave e pirunjve në pjata, përplasjen e gotave dhe, nëse ata këndonin, dëgjonim këngët e tyre.

Si më i madh në moshë, më ndodhte të kryeja për ta një angari. Tani kjo angari më mundëson ndërtimin e një "gjeografie" të harruar. Për shembull, kur në shtëpi mungonte rakia dhe ata donin të pinin, im atë më dërgonte të blija në pazar. Ka qenë angaria më e mundimshme për mua, veçanërisht në rastet kur ata s'kishin para dhe unë duhej të blija veresi, e më vinte turp.

Shkoja te një lokal ku im atë dhe Paulini duket ishin klientë të rregullt. Më ka mbetur në kujtesë me emrin "Pijetorja e Rremë Vrapit". Rrema ishte pronari. Ky njeri më është fshirë krejt, s'mund të them si ishte. Mbjaj mend nëpër tym disa tryeza, veten pranë banakut me

ndjesinë e përhershme të bezdisë përzier me turp sa herë që paraqitesha atje, dhe më duhej të sqaroja kush isha e kush më dërgonte.

Dyqani i Rremë Vrapit ndodhej te rruga e Kavajës, kështu më është fiksuar, në krahun e majtë po të jesh me fytyrë nga kryqëzimi “21 dhjetori”, pranë rrugicës që bashkon rrugën e Kavajës me rrugën “Myslim Shyri”. Nëse kjo nuk qëndron, kërkoj ndjesë, por emri i Rremë Vrapit është shumë familjar për mua. Në atë krah ka pasur një varg dyqanesh të vogla private, që shisnin fruta, perime, bylmet etj., ndër të cilët edhe dyqani i legjendarit Shaban Qosja. Për kohën që flas ky ende nuk ishte shndërruar në personazh. Megjithatë s`mund të rri pa bërë një kapërcim, për të ardhur për disa çaste më këndeje, në vitet studentore, kur kam vajtur të shihja me sytë e mi ç`bëhej para dyqanit të atij njeriu.

Atje mblidheshin lloj-lloj tipash. Këta Shabani i quante “horra”. E kam dëgjuar me veshët e mi t`i kërcënonte:”Horra, keni për ta parë ç`do t`ju punoj! “S`mund të them nëse provokatorët, kryesisht të rinj, ishin vërtet horra. Mua thjesht më brente kureshtja ta shihja nga afër atë njeri, popullaritetin e të cilit do ta kishin zili edhe kapot e rregjimit. Më paralajmëruan, në sytë e Shabanit çdo i ri në moshën time ishte horr, prandaj mund ta pësoja. Ai nuk ngurronte t`u gjuante provokatorëve me gurët e peshores, madje, siç thoshin, kishte thyer edhe xhamin e dyqanit për t`i goditur.

Shkova te Shaban Qosja, e vetja po më dukej horr. U futa në dyqan, i kërkoja të më peshonte një kile qershi, duke u kujdesur t`i zgjasja paratë. Burri më mbërtheu me vështrim. Nuk iu shmanga, e vështrova edhe unë në sy, me dorën ku mbaja paratë zgjatur drejt tij. Duket kjo ia prishi mendjen, zuri të peshonte qershitë. Tashmë s`më mbante mbërthyer me vështrim dhe unë përfitova ta shihja vëmendshëm.

Nga fytyra e atij njeriu, e ngrysur e me një shprehje mërzie, buronte mirësi. Kjo qe përshtypja e parë që m`u

krijua. Nuk e kuptova përse “horrat”, - disa prej tyre tashmë ndodheshin tutje, në trotuarin midis dy korsive të rrugës, - nuk ngopeshin së ngacmuari atë njeri. Hunda e tij ishte vërtet disi e madhe, me një formë vështirë të përshkrueshme, por m’u duk shumë e zmadhuar thënia sipas së cilës te hunda e Shaban Qoses mund të qëndronin shtatëmbëdhjetë harabela. Më ka ndodhur të njoh njerëz me hundë po aq të madhe, në mos më të madhe, ndër ta një kushëri imi i afërt, por ky, për shembull, nuk reagonte kur i drejtohesha me talljen “Hundë derr”, siç i drejtoheshin “horrat” Shabanit, në dialektin tiranas, me thirrjet “Hun-derr, hun-derr!”, duke e vënë theksin te fjala “derr”.

Kur, nga kush dhe si kishte nisur kjo lojë? Qarkullonin disa variante. Me kohë kjo lojë mori përmasa të tjera, natyrë tjetër, shqetësuese për rregjimin. Pelegrinazhet e përvitshme të mijëra njerëzve te shtëpia e Shaban Qoses, si drejt një tempulli, u bënë shprehje e një pakënaqësie qytetare në rritje, në zemër të kryeqytetit. Rregjimi pati “mençurinë” ta “menazhonte”, e la në rrjedhën e vet, në kuadrin e shakasë, si një festë karnavalesh. Sa për letërsinë, kjo nuk para merrej me personazhe si Shaban Qosja, ishte e mbushur me personazhe të tjerë.

Në epokën kur më dërgonin te dyqani i Rremë Vrapit, i ndjeri Shaban ende nuk kishte dalë në skenë. Të tjerë personazhe qarkullonin në lagje, e disa nga këta zunë vend te romani “Lëkura e qenit”. Kujtoj Lymin e Tutit, njeriu i mbuluar me jargë e zhele, i përndjekur nga fëmijët dhe qentë e rrugëve, që mblidhte poshtë e përpjetë teneqe e hekurishte. Pas tij, Gim Budallai. Një lexues i romanit “Lëkura e qenit”, ish-banor i lagjes, më sugjeroi një ditë lidhur me Gimin se për të plotësuar më tej portretin e tij, mund të kisha futur një episod, të cilin unë mbase nuk e dija. Në të vërtetë atë episod e dija, në lagje e dinin të gjithë, të mëdhenj e të vegjël.

Një grua e ardhur rishtazi në Tiranë, duket ishte impresionuar nga madhësia jo e zakonshme e penisit të Gimit kur ky ulte pantallonat dhe e demonstronte publikisht sa herë që horrat pa thonjëza të lagjes ia kërkonin këtë shfaqje kundrejt një dhjetë lekëshi të kohës, me të cilin Gimi mund të shkonte në ëmbëltore të blinte një hashure, ose thjesht kundrejt një cope buke, - Gimi ndihej vazhdimisht i uritur dhe tërë kohën qëndronte pranë dyqanit të bukës, me dorën shtrirë. Gruaja, pra, e impresionuar nga shfaqja e Gimit, e paskej marrë në shtëpi, i paskej bërë një banjë, te të tjerat s'po zgjatem. Këtë episod, me gjithë një tundim që më ngacmoi, unë nuk e përfshiva në roman. Jo nga dyshimi nëse ishte apo nuk ishte i vërtetë, as për shkak të banalitetit të tij. Nuk e përfshiva sepse personazhit në fjalë nuk i shtonte asgjë.

I njëjti lexues, në të njëjtën bisedë, më kujtoi edhe ca personazhe të tjerë, shumë të njohur, ndër ta edhe Saçin. Për ata që nuk e dinë se kush ka qenë Saçi, - me këtë emër thirrej nga të gjithë, - shënoj se ky ishte një tip zbavitës për fëmijët e të rriturit. Saçi ishte një njeri i qetë, shtatmesatar, muskuloz, dimër-verë me fytyrë të djegur nga dielli për shkak se punonte në ndërtim. Thuhej se bënte tri norma dhe i paguanin vetëm një. Thuhej gjithashtu se hante shumë, një bukë të tërë për çdo vakt ngaqë paskej shirit në bark. Saçi, me një qafë të gjatë ku qëndronte një kokë si e shtypur, e qethur zero, mbuluar me kapë ushtari pa yll, nuk trazonte askënd, ecte në punë të tij dhe kishte një dobësi: i pëlqenin dekoratat. Mbi këmbishë ose xhaketë do t'i shihje gjithmonë një medalje. Nëse tek ecte rrugës i afroheshe dhe e urdhëroje me zë të lartë: "Shtrije hapin, Saç!", njeriu elektrizohej, ngrinte kokën, nxirrte gjoksin, niste të ecte me hap rreshtor, duke i përplasur këmbët si një ushtar në paradë.

Mund të vazhdoja me të tjerë personazhe të tillë, disa prej të cilëve m'i kujtoi lexuesi i romanit "Lëkura e qenit". Për të më sugjeruar më tej, fjala vjen, se s'do të kishte qenë keq të jepja disa hollësi plotësuese të lagjes

tonë, me xhaminë aty pranë, ndezjen e dritave të saj dhe gjësimin e topit të Ramazanit, klinikën e dikurshme të doktor Tartarit, veshur me uniformë oficeri, trekëndëshin ku luanim ne fëmijët, nën të cilin më pas u ndërtua një WC publike dhe, në kohët moderne, mbi WC, një ngrehinë e shëmtuar moderne, e kështu me radhë. Këto sugjerime, përtej dëshirës së një dëshmitari okular të ngjarjeve për të “rijetuar” në të gjitha hollësitë fëmijërinë e tij, të çojnë drejt një diskutimi që në mënyrën më të përmbledhur mund të shprehet me fjalët “Mjeshtëria e të shkruarit”. Një diskutim i ndërlikuar, ky, do të kërkonte shumë kohë e shumë vend. Po shmangem, po kthehem sërish te shtëpia dykatëshe prej qerpiçi.

Përveç mureve anësore, gjithçka tjetër, dyshemetë, muret ndarës të dhomave, tavani etj. , ishin prej dërrase. Një palë shkallë të ngjisnin nga kati i parë te salloni ynë në katin e dytë ose, anasjelltas, të zbrisnin te salloni midis dy dhomave të katit të parë, që shërbente vetëm si korridor kalimi. Në kohë të ndryshme, deri kur ne u larguam prej andej, në katin e poshtëm kanë banuar persona të ndryshëm.

Në fillim, duhet të ketë qenë fundi i viteve ‘40, mbaj mend një grua. Ka të ngjarë ta kemi gjetur atje, por më shumë e kundërta. Gruan e quanin Liri Belishova, te romani “Lëkura e qenit” e shënoj Gruaja me syze. Më ka mbetur në kujtesë ulur në një karrige, në oborr, rrëzë kajsisë, duke lexuar. Bashkë me të ishte e ëma dhe dy vëllezërit. Në retrospektivë them se zonjën Belishova e kishin strehuar në një banesë aq modeste, pasi kishte pësuar goditje në kuadrin e luftës së egër për pushtet, në kupolën e diktaturës komuniste. Kam qenë ende në moshë parashkollore, shkoja në një kopsht fëmijësh, jo larg shtëpisë dhe kisha rënë në “dashuri” me edukatoren time. Këtë fakt e kam pasqyruar në roman me një ndryshim të vogël. Personazhi kryesor i librit

bie në dashuri me mësuesen e tij në klasën e parë fillore. Nuk qe e vështirë për mua të jepja pështjellimin e fëmijës së dashuruar, ishte pështjellimi im i dikurshëm. Vij kështu te personazhi i dytë i shtëpisë prej qerpiçi. Në roman e kam quajtur thjesht Profesori. Për krijimin e tij mbajta parasysh një personalitet tjetër tepër të njohur të kohës: Sejfulla Malishovën.

Ai u vendos në dhomat e katit poshtë nesh pasi u largua prej andej Liri Belishova. Nuk mbaj mend që kjo të jetë ngjitur ndonjëherë te ne për vizitë, as prindërit e mi të kenë zbritur poshtë. Një gjë më është ngulitur në kujtesë: para se ajo të largohej, një veturë e madhe ndalonte çdo mëngjes te rruga pranë shtëpisë tonë, priste zonjën Belishova. I bie të ketë qenë periudha e rihabilitimit të saj pas dënimit dhe pushkatimit të Koçi Xoxes. Dhomat e katit të poshtëm sikur ishin “paracaktuar” për personazhe të tillë, që rrëzoheshin e ringriheshin, për t`u rrëzuar prapë në baltë përgjithmonë. Fati i mëtejshëm i Liri Belishovës, pas një periudhe disavjeçare, kur portreti i saj figuronte ne serinë e portreteve të kupolës së diktaturës, dihet.

Unë, sigurisht, nuk e dija, dhe s`kisha si ta dija, kush ishte Sejfulla Malishova. Në sytë e mi ai ishte një burrë i shkurtër, i rëndomtë, me çehre të zbetë e flokë të rënë, ndryshe nga Profesori i librit, që është shtatlartë e me flokë. Por, njëlloj si Profesori, Sejfullai ishte tip sportiv, luante tenis në një fushë aty rrotull, ku shkonte me biçikletën e tij “Bianki”. Dhe, ashtu si Profesori, netëve punonte deri vonë me një daktilografist, të cilit i diktonte me zë të lartë tekste të ndryshme. Të gjitha këto më bënin përshtypje, por impresionimi im më i madh ka qenë kur bëra një zbulim. Midis librave të tim eti, gjeta një përmbledhje me poezi, të titulluar “Vjersha”. Autori: Lame Kodra. U habita së tepërmi kur fill pas kopertinës m`u shfaq para syve një fotografi, e në fotografi pozonte një burrë, veshur me kostum e kravatë. Ishte fqinji ynë, Sejfulla Malishova.

Tim eti iu desh një farë kohe të më shpjegonte çfarë është pseudonimi. Ajo që unë nuk e kapja dot ishte përse një person, në vend të emrit të tij të vërtetë, vendoste mbi libër një emër të rremë, sepse Lama Kodra qenkej pseudonim, pra emër i rremë. Dhe desha të mësoja nëse emrat e një vargu librash të tjerë me vjersha, të vendosura në një raft, ishin pseudonime. Im atë më tha se ishin emra të vërtetë, jo pseudonime. Kujtoj, për shembull, Andrea Varfi ose Aleks Çaçi. Kujtoj gjithashtu një emër të veçantë: Pablo Neruda. Këta janë poetët e parë që kam lexuar në atë fëmijëri të largët, kur disa nga poetët e mëvonshëm më në zë, s'kishin dalë ende në skenë.

Orvatjet e mia të para për të vargëzuar i përkasin kësaj kohe. Elementi i vetëm që mësova me intuitë ishte rima. Të shkruaje një vjershë do të thoshte të vargëzoje me rima. Kjo është arsyeja që, fjala vjen, një poemë të Pablo Nerudës, s'më kujtohet titulli, unë nuk e kuptova jo vetëm sepse ajo nuk u drejtohej fëmijëve. Atje s'kishte vargje, s'kishte rima, e pata të vështirë ta lexoja, jo më ta kuptoja. Ndërsa me poetët e tjerë që gjeja në shtëpi, puna qëndronte ndryshe. Ata i lexoja dhe i kuptoja. Shënoj se im atë sillte në shtëpi shumë libra me vjersha. Një pjesë i kishte me dedikasë, dhuratë nga autorët, një pjesë i blinte. Ai i merrte dhe i lexonte me një synim: të zgjidhte vjersha për tekste këngësh.

Ky, besoj, ka qenë pak a shumë momenti kur nis edhe indoktrinimi im ideologjik. Kam lexuar tani së fundi një intervistë të gjatë të zotit Kadare, botuar në numrin e muajit shkurt 2009, të revistës franceze "Le Magazine littéraire". Pyetjes së intervistuesit sipas të cilit ai nuk flet kurrë për poezinë, Kadare i përgjigjet: "Ka një arsye për këtë. Poezia, në kundërshtim me çka pohonin shkrimtarët e ish-blokut të Lindjes, që e paraqisnin atë si pararojën e letërsisë, ishte turpi i letërsisë. Pjesa më e turpshme, më deklarative, më socialiste, më komuniste, më idiote... Në të vërtetë mendoj se poezia

është gjinia më fajto e bllokut të dikurshëm komunist. Ishte më agresivja, më pozitivja për sistemin” (Përkthimi im sipas origjinalit në frëngjisht -F. K.)

Konstatim i saktë! Dua të them se formimi im nisi edhe nën ndikimin e fortë të kësaj pjese më të turpshme, më deklarative, më entuziaste, më komuniste, më idiote të letërsisë së kohës. Mirëpo unë isha ende i pafajshëm për të kuptuar se çfarë ishte e “turpshme”. Sa për komuniste, vetë im atë ishte komunist, ndonëse jo aq komunist sa poezia.

Vjershën time të parë e mbaj mend, është e vetmja që mund të riprodhoj nga dhjetëra të tilla që shkruajta ndër vite, deri në përfundim të gjimnazit. Tani e kam të pamundur të përcaktoj se kur dhe si erdhi puna ta shkruaja. Për të imituar ndonjë nga poetët që gjeja në shtëpi, përfshirë edhe Lame Kodrën? Ky fakt, sigurisht, s’ka kurrfarë rëndësie. Por vjersha ime e parë ka një “histori”, sepse ajo çka unë jam në gjendje të riprodhoj është variant i redaktuar nga një shkrimtar i njohur i kohës, mik i tim eti. Ky nuk ka qenë Sejfullai. Me gjithë njohjen dhe mirësjelljen e ndërsjelltë, - Sejfullai nuk mungonte të ngjitej te ne për kafe, - midis tij dhe tim eti nuk kishte miqësi, ishin tipa të ndryshëm, pa bërë fjalë për rrethanat politike. Edhe sikur të pranoj që atë vjershë e kam shkruar kur Sejfullai vazhdonte të banonte në katin poshtë nesh, unë s’do të guxoja t’ia jepja, para tij ndihesha i rënduar nga një faj i përhershëm. Qysh kur një ditë, - në shtëpi, në të dyja katet, ndodhesha vetëm unë, - u futa në dhomën e tij nga dritarja.

Këtë episod “inspektimi” e kam përshkruar te romani “Lëkura e qenit”. Çdo hollësi është autentike, deri te fustani i bardhë me vello nusërie në dollapin e rrobave. Ndërsa medalioni me portretin e Lizës, të dashurës së supozuar të Profesorit, është i sajuar. Siç janë fantazi të gjitha historitë që lidhen me të. Këtu dua më shumë të kujtoj një fakt për të cilin s`kam folur në libër: tek

largohesha, kryeva një veprim që s`mund të cilësohet ndryshe, përveçse me fjalën “vjedhje”. Mora mbi tryezën e punës një tufë fletësh të bardha dhe një stilograf. Ishte një stilograf shumë i bukur, nuk i bëra dot ballë tundimit. Për një kohë të gjatë edhe fletët e bardha edhe stilografin i fshihja në çantën prej doku të librave. Stilografin nuk e përdora kurrë, nuk guxoja ta nxirrja në sy të të tjerëve, as në shtëpi, as në shkollë. Më pas, përpjekjet për ta rikthyer atje ku e mora, dështuan. Nuk u krijuan më asnjëherë kushtet që të futesha pa rënë në sy nga dritarja, në shtëpi do të gjendej gjithmonë një njeri. Ky faj më rëndonte si një gur i varur në qafë. Në kokë më rrinte vazhdimisht një mendim: të ruaja çastin kur Sejfullai kthehej në shtëpi, mbyllej në dhomë, të zbrisja poshtë, të trokisja në derë dhe të paraqitesha përpara tij me stilografin në dorë. T`ia lija mbi tryezë e t`i thoja: “Më duket është stilografi juaj, e gjeta në oborr”. Në vend të kësaj zgjidhjeje të denjë, vendosa që krizës sime t`i jepja fund në një mënyrë tjetër. Një ditë, me të dalë nga shkolla, - kjo ndodhet edhe sot e kësaj dite atje ku ka qenë, te rrugica që përshkon Tregun e Çamëve, - nuk u ktheva në shtëpi si zakonisht. Mora rrugën poshtë, drejt Lanës. Dhe e hodha stilografin në Lanë.

Në këto kushte, vjershën time të parë unë nuk do të guxoja t`ia tregoja Sejfullait. Ndërkaq, edhe ky personazh po shkonte drejt daljes nga skena e shtëpisë dykatëshe prej qerpiçi: atë e internuan. Skena e internimit që kam përshkruar në roman, me praninë e Lymit të Tutit, tufës së qenve, fëmijëve dhe kalimtarëve të rastit, është e sajuar. Unë nuk kam qenë i pranishëm në internimin e tij për arsye të thjeshtë se tashmë ai qe zhvendosur, banonte në një shtëpi prapa nesh, ku futeshe nga një derë tjetër. Burri u zhduk dhe emrin e tij e kam ndeshur më pas në tekstet e historisë dhe “materiale” të tjera, si element armik, antiparti. Më pas mësova gjithashtu se Lama Kodra kishte qenë ndër themeluesit e Lidhjes së Shkrimtarëve.

E kam takuar për herë të fundit kohë më vonë, në vitin 1966 ose 1967, në Fier. Isha student, në “aksion” për ndërtimin e Urës së Mbrostarit. Duhet të ketë qenë ditë e diel, pra ditë pushimi, përderisa ndodhesha në Fier. E pashë në rrugë dhe iu drejtova në emër. Sejfullai qëndroi. I tregova kush isha duke thirrur në ndihmë emrin e tim eti. Ai nuk shfaqti ndonjë emocion. Ishte i hequr, tepër i zbehtë. “Si je?”, më tha, vetëm kaq. Desha ta ftoja për kafe por ai s`ma dha këtë shans, u largua.

Shpesh kam vrarë mendjen të gjej ç`më shtyu të kryeja një veprim aq të rrezikshëm, të takoja Sejfulla Malishovën ditën për diell në mes të Fierit? Atëherë unë vazhdoja të isha një njeri i indoktrinuar. Vërtet gjatë tre viteve të studimeve në Kinë, në kontakt me një realitet tjetër të atij vendi, krejt i ndryshëm nga realiteti i propagandës tonë zyrtare, - në Kinë kam qenë në vitet 1961-1964, periudha e një skamjeje të tmerrshme atje, - sidomos në kontakt me studentë të huaj nga e gjithë bota, përfshirë edhe ajo perëndimore, kisha nisur të vija në dyshim disa gjëra. Por jo thelbin. Vite më vonë kam parë në një revistë franceze një karikaturë me dëfturën “Homo Sovieticus”. Karikatura paraqiste një njeri, në trurin e të cilit realiteti pasqyrohej pasi kalonte përmes lentes Kremlin. Unë vazhdoja të isha një homo sovieticus. Atëherë, ç`më shtyu të takoja Sejfulla Malishovën, një element armik, antiparti? Ndoshta sepse i kisha shpatullat të ngrohta. Ndoshta sepse unë isha në kulmin e forcave të mia fizike, para meje kisha një njeri të mbaruar që s`paraqiste rrezik për mua, ai nuk dukej të vuante as nga ndonjë sëmundje ngjitëse. Do të duheshin të kalonin jo shumë vite që të bindesha për naivitetin tim. Të kuptoja se termi “shpatulla të ngrohta” ishte një iluzion i rrezikshëm, të kuptoja veçanërisht se si, duke qenë pa ndonjë sëmundje, njerëzit të të shmangin e të të largohen sikur të jesh me murtajë.

Pas internimit të Sejfullait, edhe ne nuk do të qëndronim gjatë të shtëpia dykatëshe prej qerpiçi. Ato

kohë zuri të vinte herë pas here te ne një burrë i shkurtër, shkodran, të cilin im atë e respektonte shumë. Ky quhej Pashko Gjeçi. Duhet të ketë qenë koha kur Teatri i Operës përgatitej ta niste rrugën e tij me operën Traviata. Im atë dhe Pashko Gjeçi mblidheshin mbrëmjeve në sallonin midis dy dhomave dhe punonin deri vonë. Unë ende nuk e kisha dëgjuar shprehjen “të përkthesh Ferrin!”. Domethënien e saj e kam mësuar më vonë, siç mësova se ajo lidhej me atë burrë të shkurtër, shumë të sjellshëm, që kishte ardhur herë pas here te ne. Ai njeri paskej bërë shumë vjet burg. Unë nuk e mësova ndonjëherë përse e kishin burgosur Pashko Gjeçin. Në vend të kësaj mësova diçka të veçantë: gjatë viteve të burgut ai paskej përkthyer “Ferrin” e Dantes. Prej këndej shprehja: “Mos ke dëshirë të përkthesh Ferrin?”, drejtuar atyre që nuk i vinin fre gojës.

Isha ende adoleshent, po të mos shtoj se atëherë gjërat për të cilat duhej t’i vija fre gojës as që më shkonin nëpër mend. Isha në rrugën e një indoktrinimi të sigurt. Dhe vargëzoja. Vjershën time të parë dhe të vetme që guxova t’ia tregoja dikujt, ia dhashë një miku të afërt të tim eti. Ky quhej Fatmir Gjata. Fatmiri e mori, e pa, e redaktoi në vend dhe më rrahu krahët. “Bravo, më tha, do të bëhesh poet!” Po riprodhoj dy strofat e redaktuara:

Me tërbim po fryn veriu
Bora bie përmbi dhe
Kudo ftohtë çdo gjë ngriu
Zogjtë dridhen në fole.

Por në malet plot me borë
Shokët trima partizanë
Po luftojnë me armë në dorë
Çlirojnë vendin anë e mbanë.

Profecia e Fatmir Gjatës, sipas të cilit unë do të bëhesha poet, nuk u realizua!

E treta në radhën e shtëpive ku kemi banuar pas vendosjes në Tiranë, ka qenë një vilë buzë sheshit Avni Rustemi, pranë Pazarit të Ri. Rruga më e shkurtër për të mbërritur nga qendra e Tiranës deri atje, dikur kalonte përmes Pazarit të Vjetër. Te ky i fundit, gjatë fëmijërisë shkoja shpesh, më çonin, për shembull, të ndreqja këpucët e pjesëtarëve të familjes, te një këpucar, një i njohur i tim eti. Mbaj mend edhe lodrat sa herë vinte festa e Bajramit. Me rrugicat e ngushta, kalldrëmet, dyqanet, byrektoret e mejhanet, ajo ishte një hapësirë mesjetare, që u fshi nga faqja e dheut.

Në shtëpinë e re ne nuk ishim qiraxhinj. Atë e kishte blerë vite të shkuara gjyshi im nga nëna. Këtu përfitoj të hap shkurtimisht një parantezë biografike. Gjyshi im nga nëna Xhafer Shabani, tregtar, ka qenë ndër njerëzit më të pasur të Elbasanit, vdekur nga diabeti para përfundimit të Luftës së Dytë. Ndryshe, besoj, do të kishte vdekur në burg, siç vdiq, fjala vjen, një tjetër tregtar i pasur elbasanas, Sulë Domi, i ati i prof. Mahir Domit, nën tortura të tmerrshme për të treguar floririn e fshehur, që ai nuk e tregoi. Edhe sikur të mos kishte pësuar këtë fat, gjyshi im do të kishte pësuar një vdekje tjetër për së gjalli, duke parë me sy konfiskimin, thënë ndryshe, vjedhjen e pasurisë së vet, dhjetëra hektarë

tokë buke, ullishta, dyqane në qendër të qytetit, aksione etj., që sot ndoshta kapin vlerën e qindra milionëve. Kjo përcakton natyrën e dyfishtë të prejardhjes sime.

Gjyshi nga im atë Ali Kongoli, me profesion berber, pjesëmarrës në kryengritjet për pavarësi të viteve 1911 - 1912, vdekur pak muaj pas lindjes së tim eti, ia kishte dalë t'i shkollonte tre djemtë e mëdhenj, me gruan e parë, në shkolla të larta në Turqi. Xhafer Kongoli, me studime për mjekësi në Stamboll, ka qenë ndër mjekët më të shquar elbasanas dhe sot spitali i qytetit mban emrin e tij. U pushkatua nga gjermanët në vitin 1943, nja dy javë para se të lindeshin unë. Vëllai tjetër, Musa Kongoli, arsimtar, në të njëjtën kohë u internua dhe vdiq në kampin e përqendrimit "Dahau" në Gjermani. Ndërsa Abdyl Kongoli, i diplomuar në një akademi ushtarake të Stambollit, oficer artilerie, kolonel në qeverinë e Fan Nolit, antikomunist, por i pangatërruar me palët, u burgos nga rregjimi i sapoinstaluar, për të vdekur në burg. Dy xhaxhallarët e tjerë, bashkë me tim atë, i vetmi që u bë komunist, morën anën e këtyre të fundit.

Nga krahu i nënës "peizazhi" paraqitet i qetë. Vëllezërit e mëdhenj të saj, Ibrahim dhe Qemal Shabani, aso kohe në moshë rinie, qëndruan asnjnës, duke iu përmbajtur, siç më tregonte nëna, një porosie të të atit: politika ishte punë e mallkuar. Kjo nuk i shpëtoi nga urrejtja klasore, vetëm e vetëm se kishin qenë të pasur. Shtëpia ku banonin nuk u shtetëzua, por i nxorën prej andej për ta kthyer në kopsht fëmijësh. Ata u vendosën në një magaza, kështu quhen në Elbasan qilarët pranë shtëpisë, që shërbejnë si depo. E mbaj mend atë magaza, gjatë verës prindërit më dërgonin te gjyshja, qenia më fisnike që kam njohur në jetën time. Vëllezërit e nënës e braktisën qytetin e lindjes për t'u vendosur pas shumë sorollatjesh në Tiranë. Atëherë del në skenë shtëpia te Pazari i Ri, gjithashtu e pashtetëzuar, por e zënë nga të tjerë.

Edhe kjo ishte një shtëpi dykatëshe. Me modifikime të kryera përgjatë viteve, ndodhet atje ku ka qenë, me dhoma të larta, çati tjegullash dhe bodrum, me mure jo prej qerpiçi por prej tullash. Nga ana e përparme kishte një oborr të bollshëm, me një derë dykanatëshe prej hekuri, që nxirrte në sheshin Avni Rustemi. Në anën e kundërt, një palë shkallë të zbrisnin në një oborr të vogël, dhe një derë e drunjtë të nxirrte në rrugën që, përmes një kryqëzimi, lidh sheshin Avni Rustemi me qendrën e Tiranës.

Ne u vendosëm atje në vitin 1958, bashkë me familjen e dajës së madh. Ky kishte studiuar dy vjet në Itali për farmacist, por me të plasur lufta, i kishte ndërprerë studimet për t'u kthyer në atdhe. Ndryshe nga xhaxhallarët, të cilët i kam njohur vetëm përmes fotografive, me vëllezërit e nënës, përfshirë edhe më të voglin, Faik Shabani, vdekur tani së fundi, jam rritur. Ndikimi i tyre tek unë, sidomos i dajës së madh, të cilin për katër vjet e kam pasur mësues kimie në gjimnazin "Qemal Stafa", ka qenë i pashlyeshëm. Ai ishte njeri serioz, i rregullt, kërkues, i rreptë, aq sa unë i druhesha më shumë atij se sa tim eti. Gjatë katër viteve të gjimnazit, kur banuam nën të njëjtën çati, mësuesi të cilit ia kisha frikën më shumë ka qenë pikërisht mësuesi i kimit, daja im. E mbyll këtë parantezë me mirënjohjen e thellë ndaj atij njeriu (vdiq para kohe nga një kancer në mushkëri, në moshën 57 vjeç) dhe një vargu pedagogësh të tjerë të gjimnazit si Zef Zymeri, Fadil Rrepishti etj., brez i zhdukur profesionistësh të vërtetë.

Në kujtesën time ka një ndarje si me thikë midis dy kohëve, asaj të shtëpisë prej qerpiçi, dhe asaj në Pazarin e Ri. Të parën do ta quaja koha kur dal nga errësira e një mish - mashi vegimesh dhe orvatem të vargëzovj. Të dytën, koha e një ëndrre: të shkoja me studime jashtë shtetit.

Atëherë "lulëzonte" miqësia midis vendeve të ish - Bllokut Lindor. Dhjetëra studentë dërgoheshin çdo vit

në këto vende. Kisha takuar të njohur e kushërinj, më të rritur se unë, që ktheheshin për pushime në verë, të ndryshuar në pamje, në veshje, në sjellje. Kokën e kisha të mbushur me historira, veçanërisht ato me vajza. Për realizimin e kësaj ëndrre, para meje nuk ekzistonte asnjë pengesë. Që të shkoja me studime ku të dëshiroja, në BS ose në ndonjë vend tjetër, të Lindjes, doemos, mjafton të plotësoja një kusht: të dilja me nota të shkëlqyera. Këtë kërkonte prej meje im atë: dil me nota të shkëlqyera, më thoshte, dhe unë kam për borxh të të çoj të studiosh ku të duash ti.

Një kërkesë e arsyeshme kjo, parim themelor i edukatës: që të të japin diçka, duhet ta meritosh. Këtë parim unë e merrja si të vërtetë absolute. Im atë nuk më shpjegoi se ka gjëra që njeriu mund t'i përfitojë edhe pa i merituar, çka fëmijët e sotëm e mësojnë që në barkun e nënës. Në retrospektivë, më duket sikur me frymën komunisto - ortodokse se si u edukova, do të kisha dalë një prift i paracaktuar të mbyllet në ndonjë manastir të humbur, por jo një individ i përgatitur ndaj rreziqeve të një mjedisi të egër, hipokrit, të pabesë. Shumë vite më vonë kam lexuar një roman të shkrimtarit grek Nikos Kazanxakis me titull "Krishti i rikryqëzuar". U befasova kur pashë se naiviteti im i viteve të gjimnazit, kur u besoja verbërisht "parimeve", kishte qenë i njëjlojtë me naivitetin e personazhit kryesor të këtij libri, me fund tragjik.

Dëshira ime ka qenë të shkoja në Moskë. Gjuhën ruse e kisha nisur që në shkollën 7 - vjeçare, në klasën e pestë. Njerëzit që flisnin gjuhë të huaja në sytë e mi zinin vend të posaçëm, i adhuroja. Pas të shkruarit, gjuhët e huaja kanë qenë pasioni tjetër i madh i jetës sime. Me ëndrrën për të vajtur në Moskë, mësimi i gjuhës ruse u kthye në përparësi. Kësaj iu shtua një përparësi tjetër me të filluar gjimnazin. Nëse rusishtja bënte pjesë në programin shkollor zyrtar dhe ishte e detyrueshme, frëngjishtja, bashkë me anglishten, u futën në gjimnazin tonë për herë të parë në formë

eksperimentale. Atëherë nuk kishte fjalorë frëngjisht - shqip, fjalori i Kokonës doli më vonë. Ndërsa im atë nuk dinte anglisht. Përveç italishtes, ai njihte dhe fliste mirë frëngjishten, pra mund të më ndihmonte. Dhe unë, pa e çuar nëpërmend ç'rëndësi do të merrte për mua më vonë gjuha e Molierit, ç'lidhje të forta do të krijoja me të, me kulturën franceze në përgjithësi, zgjedha frëngjishten.

Në vitet që pasuan kurrë nuk studiova më me aq këmbëngulje sa gjatë periudhës së shkollës së mesme, veçanërisht gjatë viteve të tretë dhe të katërt: dëftesën e pjekurisë duhej ta nxirrja me të gjitha pesa, nota shkëlqyer e asaj kohe. Kjo nuk më pengonte të bëja edhe diçka tjetër: të shkruaja vjersha. Të shkruarit ka qenë jeta ime e fshehur.

Kisha sajuar një bllok, duke lidhur disa fletore shkrimi. Aty hidhja në të pastër, me bojë, çdo vjershë. Te romani "Lëkura e qenit", kam folur për vjershat, por jo për bllokun. Kam treguar prirjet e mia për dialektet, kur fillimisht gjendesha nën ndikimin e poetëve të Veriut. Këta i imitoja edhe në dialekt. Më pas zura të shkruaja në dialektin jugor, nën ndikime të tjera dhe gjatë gjithë viteve të shkollës së mesme shkruaja herë në dialektin e veriut, herë në atë të jugut, i pavendosur cilin të zgjidhja. Më vjen keq që ai bllok, gjatë zhvendosjeve të mëvonshme të familjes nga një shtëpi në tjetrën, ka humbur. Jo ngaqë bashkë me të humbi ndonjë "vlerë". Më vjen keq thjesht sepse do të shihja vetveten, me pamjen time të fshehur midis dy dialektesh.

Ndoshta po të mos vuaja nga druajtja se më mungonte talenti, bllokun do t'ia kisha dhënë për ta parë një njeriu. Jo ndonjë prej miqve shkrimtarë ose poetë të tim eti. Kam dashur t'ia jap një mikut tim të vjetër, me të cilin për ca kohë kemi qenë shokë klase në gjimnaz. Ky quhej Pandeli Koçi.

Pandi ka qenë tip i veçantë, nuk shkëlqente fort në mësim, por kishte një përparësi që e lartësonte para

meje: shkruante vjersha. Ai erdhi në klasën tonë në mes të vitit të dytë apo të tretë, - ka një ngatërresë për këtë në kokën time. Nuk u “integrua” në shoqërinë e klasës. Nuk ua varte të tjerëve, as të tjerët nuk ia varnin. I vetmi që rrinte me të dhe i bënte shoqëri, kam qenë unë. Bisedat midis nesh për poetët e kohës dhe poezinë kanë qenë pa fund. Ai më ka folur i pari për Walt Witman-in. Këtë poet Pandi e adhuronte, shumë poezi të tij i dinte përmendësh. Mbjaj mend se përmbledhjen “Fije bari” ma ka dhuruar dhe në vend të një shënimi të rastit, e shoqëronte me dy strofa ku shprehte konsideratën për Witman-in poet dhe librin “Fije bari”. Edhe ky libër-dhuratë ka humbur, ndoshta bashkë me bllokun. Më pas Pandi u largua, s`më kujtohen arsyet përse. Miqësinë e ruajtëm, i kemi shkruar njëri-tjetrit. Ndërsa pseudonimin e tij Sazan Goliku, me kohë do ta ndeshja gjithnjë e më shpesh në shtypin letrar. Kjo ka qenë njohja ime e parë, dhe për shumë kohë e vetme, me një poet afërsisht të moshës sime. Por Pandi botonte ndërsa unë botova shumë më vonë. Dhe jo poezi. Nuk arrita të botoja kurrë ndonjë poezi.

Ndërkaq im atë punonte në Lidhje, sekretar për muzikën. Godina e Lidhjes, ose Lidhja e vjetër siç cilësohej ajo pasi u vendos te ish-Shtëpia e Oficerëve, ndodhej në një vilë me oborr të madh e ca shkallë që të ngjisnin te zyrat. Deri vonë kam mbajtur mend emrin e pronarit të saj, por tani e kam harruar. Kujtimi im i turbullt për godinën e vjetër të Lidhjes, megjithëse isha në moshën e gjimnazistit, vjen për shkak se shkoja rrallë atje, për të takuar tim atë.

Përkundrazi, kam kujtime të qarta për një tjetër objekt, larg godinës së vjetër të Lidhjes, një kafene. Edhe kjo më pas, ndoshta për analogji, zuri të kujtohej si kafene Tirana, e vjetra. Fitoi një lloj fame sepse atje shkonin shumë shkrimtarë e artistë, midis tyre edhe drejtues të Lidhjes. Kjo traditë vazhdoi deri vonë, kur

me rastin e ndërtimit të Muzeut Historik Kombëtar, u prish një lagje e tërë, - pas prishjes së Pazarit të Vjetër, një tjetër masakër urbane, thonë specialistët, - me disa objekte të papërsëritshëm si Bar-kafe Kursali, përballë Bankës së Shtetit, ndërtesa e Bashkisë së dikurshme, në qendër, e kësaj katrahure s'mund t'i shpëtonte as kafene Tirana, e vjetra. Me këtë të fundit, vetvetiu më vijnë para syve një varg protagonistësh të letrave shqipe të kohës.

I pari, Dhimitër Shuteriqi, mik i afërt i tim eti, lindur në të njëjtin qytet, Elbasan, në lagjen Kala. Profesor Shuteriqi, kryetar i Lidhjes, banonte shumë pranë asaj kafeneje, buzë bulevardit, sot Zogu I. Kafeneja i shërbente atij si një studio e dytë. E mbaj mend ulur gjithmonë në të njëjtën tryezë, duke lexuar ose shkruar, me filxhanin e kafesë e një gotë ujë pranë vetes, herëherë duke tymosur një llullë, i pashqetësuar nga prania e të tjerëve. Kjo aftësi për të shkruar në kafene, praktikë e shumë shkrimtarëve në botë, më ka habitur gjithmonë. Kam dëgjuar, - nuk e di sa e vërtetë është, - se edhe Kadare, në Paris, shkruan shpesh në një kafene pranë shtëpisë së tij në lagjen Saint-Michel. Unë nuk e kam provuar diçka të tillë, prania e të tjerëve më shqetëson. Ndoshta refleksi i druajtjes sime të vjetër, kur shkruaja fshehurazi.

Asaj kohe i përket një shaka, në formën e një poeme humoristike, që shkonte gojë më gojë, e një tjetër miku të tim eti, koleg i tij në Lidhjen e vjetër, dramaturgut Kolë Jakova. Matanë kafenesë, përtej rrugës, ndodhej Estrada e Tiranës. Në trupën e kësaj Estrade, bënte pjesë edhe një aktore e re, shumë e bukur, së cilës i kërkoj ndjesë për këtë episod folklorik, ku emri i saj ka shërbyer si lajtmotiv. Kola krijoi një poemë humoristike për t'u tallur me kolegët e tij shumë "seriozë" të Lidhjes. Këta burra, tek pinin kafe, duket e shoqëronin vajzën me vështrim tek kalonte andej për të vajtur në punë. Mjerisht më kanë mbetur në kujtesë vetëm dy distikë.

Dh. S. Shuteriqit gjyslykët ç'i ranë / Hajde M., të puthsha tabanë

Shevqet Musaraj për ty la romanë / Hajde M. të puthsha tabanë... etj.

Është fjala për romanin “Para agimit” të Musarajt, atëherë sekretar i përgjithshëm i Lidhjes. Ai zakonisht punonte ne hotel Dajti, ku ishte krijuar një mjedis posaçërisht për të dhe Kola duhet ta ketë futur në poemë për të rritur dozat e humorit. Po Kolës, shef i seksionit të dramës në Lidhje, me ç`thuhej, i takonte edhe shakaja tjetër për Musaranë. Ky ishte një burrë i shkurtër, i dobët, i thatë, në dimër mbante kapele republike, vishte një pallto të madhe, të rëndë, gub. Sipas Kolës, kur përshkonte urën e Lanës për të vajtur në hotel Dajti, Musaraj i mbushte xhepat e palltos me gurë, që të mos e rrëmbente era!

Nuk e di nëse në “poemën” e famshme ekzistonte ndonjë distik kushtuar dy shkrimtarëve shumë të njohur të atij brezi: Petro Markos dhe Jakov Xoxës. Petron, me të cilin më vonë do të më lidhte një miqësi e çmuar për mua, i kisha lexuar me një frymë romanin “Hasta la vista”, më pas dhe “Qyteti i fundit”. Jakovit nuk i kisha lexuar ndonjë gjë, po të mos përmend një artikull kritik të R. Brahimit, nëse nuk gaboj, ku ky i fundit hidhte poshtë një dramë në vargje të tij. As atëherë as më vonë, kur lexova romanet “Lumi i vdekur” apo “Juga e bardhë”, s`kam pasur rastin të njihem nga afër me Jakov Xoxën. Ky shkrimtar i fuqishëm i letrave shqipe, i rrinte larg Lidhjes. Më vonë jam bërë dëshmitar i qëndrimeve keqdashëse ndaj tij.

“Klientela” letrare e kafenesë “Tirana”, e vjetra, pavarësisht nëse e “merituan” ndonjë distik në poemën e Kolë Jakovës, plotësohet me dy miq të tjerë të afërt të tim eti, pak a shumë të atij brezi, ndonëse më të rinj në moshë: poetin Llazar Siliqi dhe shkrimtarin Fatmir Gjata. Fatmiri, për kohën që flas, nuk punonte në Lidhje por ka qenë shumë familjar për mua që nga koha e

shtëpisë dykatëshe prej qerpiçi, kur vinte shpesh te ne me bashkëshorten, Besën, ish-balerinë dhe, anasjelltas, prindërit e mi shkonin shpesh tek ata. Romanin e tij “Këneta” e kam lexuar gjithashtu kur isha gjimnazist. Më pas, për të testuar përshtypjen e leximit të parë, kam dashur t’i rikthehem, siç kam dashur t’i rikthehem një numri romanesh të tjerë, të një vargu autorësh. Kjo kureshtje më ngacmon edhe sot, por s’do t’i kthehem asnjërit. Kam frikë se do të zhgënjehem.

E këtij niveli ka qenë njohja ime për Lidhjen. Në sipërfaqe, sigurisht. E tillë mbeti ajo në sytë e mi edhe për shumë vite, me dy vitrinat e saj, gazetën “Drita” dhe revistën “Nëntori”. Faktin që kisha parë vetëm një fasadë, e kam kuptuar vonë. Por nëse fasada e Lidhjes ka ushtruar një ndikim të fuqishëm tek unë, ky ka qenë përsa i përket të lexuarit.

Kam pasur dy periudha veçanërisht intensive të lexuari. E para, në vitet e gjimnazit. E dyta, për mëse pesëmbëdhjetë vjet, në shtëpinë botuese “Naim Frashëri”. Sot leximi është kthyer për mua në luks, kam mall për ato periudha kur këtë luks ia lejoja vetes me tepri. Gjatë viteve të gjimnazit, pa ndonjë synim, thjesht për kureshtje, i pandërgjegjshëm se kështu po “investoja” diçka. Në shtëpinë botuese “Naim Frashëri”, me synime të mirëfillta letrare. Në çdo pikëpamje, shkollat e pazëvendësueshme të të shkruarit janë autorët e mëdhenj.

Në mbyllje të gjimnazit, përveç shkrimtarëve shqiptarë të kohës, kisha lexuar autorë të letërsisë klasike, të sjellë në gjuhën shqipe nga një brez përkthyesish si Sotir Caci, Aqif Selfo, Bujar Doko, Enver Fico, Klio Evangjeli, Eqrem Biba e të tjerë. Nga letërsia klasike ruse, atëherë më e përkthyer, përmend Pushkinin, Gogolin, Tolstoin, Dostojevskin (me një libër të vetëm), Lermontovin, romanin e të cilit “Një hero i kohës sonë” për shumë kohë e kam pasur “libër jastëku”, Çehovin, Turgenievin, etj.; nga letërsia franceze

Floberin, Balzakun, Mopasanin, Viktor Hygojn, Stendalin; nga letërsia angleze Dikensin, Thekerin, Suiftin, Gollsuorthin, këtë të fundit veçanërisht me “Lulet e mollës”; nga letërsia amerikane Heminguejin, Xhek Londonin, apo një varg shkrimtarësh të përmbledhur në një vëllim me tregime të titulluar “Një natë në Broduej”; nga letërsia gjermane Tomas Man me “Bunderbrokët”, nga letërsia italiane një libër me drama të Goldonit, nga letërsia polake poetin Adam Mickieviç, etj.

Mund të thuhet se këta autorë, edhe për kohën që flas, sidoqë midis tyre ka emra të mëdhenj, kanë qenë të kapërcyer. Ky konstatim është i diskutueshëm dhe relativ. Për brezin tim, në mungesën e plotë të letërsisë bashkëkohore perëndimore, botimi i tyre ka qenë zbulim, ata përfaqësonin modernen. Nën ndikimin e kësaj letërsie të madhe, prozatorët shqiptarë dora-dorës zunë të zbeheshin. Nuk them se ndërkaq mund të bëja lexime kritike, aq më pak se arrija në përfundime të tilla si, për shembull, proza e shumë autorëve shqiptarë ishte skemë, një lustër e realitetit, të cilin unë nuk e njihja, ose njihja realitetin që më jepej përmes propagandës zyrtare. Por leximi i tyre ka qenë për mua magjepsja e vërtetë e letërsisë.

Këtë “pasqyrë” e shoh të arsyeshme ta shoqëroj në mbyllje me një episod jo letrar. Kam pasur një dajë, Qemal Shabani e quanin, njeri plot humor, megjithëse jeta i shkoi mësues nga një fshat në tjetrin, derisa doli në pension. Nuk para lexonte libra, por ishte njeri praktik, i mençur. Kur mbeteshim vetëm për vetëm ai më tallte, i hidhte ndonjë kovë me ujë të ftohtë kokës sime të nxehur nga afshe poetike, revolucionare. Je kalë karroce, më thoshte, dhe bënte ca shaka me zarar. Nderonte në stilin komunist, me grusht, duke thënë: “Rroftë Bashkimi Sumllastik!” Dhe shtonte: “Dëgjo këtu, kaqol! Këta s`e kanë të gjatë, do ta shohësh! As yt atë nuk i do, por s`ka ç`bën, i ka zënë rrota bishtin”. I ndjeri

dajë, ka qenë i vetmi që fliste kështu me mua. Këto nuk ia thoja tim eti, i sigurt se atij nuk do t'i pëlqenin. Unë vetë nuk i besoja. I merrja për shaka dhe, doja-s`doja, qeshja bashkë me dajën. Ka vdekur tani vonë, i zhgënjyer. Pa përfituar asgjë nga pasuria e dikurshme, ndihej i grabitur njëlloj siç ishte grabitur nga regjimi komunist.

Është koha kur në letrat shqipe po imponoheshin, ose ishin imponuar tashmë, veçanërisht në poezi, emra si Dritëro Agolli, Ismail Kadare, Fatos Arapi, të cilëve në këtë renditje, kritika zyrtare herë i shtonte e herë jo, emrin e Agim Shehut. Nëse nuk gaboj, kam qenë në maturë, kur në gazetën “Drita” u hap një debat i flaktë për poezinë. Si nxënës e kam ndjekur me kureshtje atë debat. Duke e mbajtur veten për një lloj “poeti”, unë prisja me padurim numrin e radhës të gazetës “Drita”. Dhe, po të përdor gjuhën e të rinjve të sotëm, isha një “fan” i Kadaresë. Përmbledhja “Shekulli im”, e sapobotuar, ka qenë libri i parë dhe i vetëm i një autori shqiptar që u bë për mua “libër jastëku”. Kjo është arsyeja që në debatin e hapur, një përplasje midis “të vjetërve” dhe të “rinjve”, unë mora anën e këtyre të fundit. Tani nuk mbaj mend shumë gjëra nga ai debat, as më vonë nuk jam interesuar për të, por më kujtohet një hollësi. Një pjesëmarrës, duke i sulmuar të rinjtë, që sipas tij po e shkatërronin poezinë, kritikonte librin “Shekulli im”, veç të tjerash duke vënë në dukje monotoninë e krijuar me përdorimin vend e pa vend të fjalës “shi”, madje ai jepte edhe shifrën konkrete se sa herë ishte përdorur kjo fjalë. Nëse nuk gaboj, artikulli nënshkruhej nga poeti dhe pedagogu i fakultetit të letërsisë, Mark Gurakuqi. Në një nga numrat në vijim të gazetës, mbërriti replika, s`më kujtohet nga kush. Ky merrte në shënjestër një libër me poezi të Mark Gurakuqit dhe, për simetri, vinte në dukje me shifër konkrete se sa herë ishte përdorur në këtë vëllim fjala “zemër”. Kjo është hollësia më “pikante” që më ka

mbetur nga ai debat. Kur ky zuri të “nxehej” shumë, për të zbutur gjakrat ndërhyri vetë diktatori, i cili i mori me të mirë të dyja palët, duke anuar nga të “rinjtë”. Këta, në çdo pikëpamje, peshonin më shumë.

Këtë periudhë do ta quaja ndryshe koha ime paraletrare. Brenda meje ziente një “furtunë”. Në hallet e mia prej gjimnazisti, me zhgënjime dashurore etj., dilema nëse duhej të vazhdoja të shkruaja fshehurazi poezi dhe, nëse po, si do të vazhdoja, kishte një ngarkesë të rëndë, e shpërqendronte ekzistencën time. Në këto kushte, më në fund vendosa: duhej pa tjetër të provoja veten, të çoja për botim një cikël vjershash. Zgjedha nga blloku, tashmë i mbushur plot, një cikël me pesë copë. Katër prej tyre, që i mbaja si më të arrirat, ishin vjersha dashurie. Si “pasaportë” u shtova një vjershë “tematike”. Nuk më kujtohet asnjëra nga vjershat “dashurore”. Më kujtohet “tematikja”, me dy strofa. Ideja: një fshatar që zakonisht zbriste në qytet për të shitur koshin e fiqve, atë ditë kishte zbritur për të çuar vajzën e tij në shkollën pedagogjike!

Atëherë dilte një suplement letrar i gazetës “Zëri i Rinisë”, ku botonin autorë të rinj, dhe unë e lexoja rregullisht. Shkova në redaksinë e gazetës, në godinën e KQ, te hyrja anësore dhe, si ngjita shkallët pa fund, u paraqita te përgjegjësi i faqes letrare. Ky më priti përzemërsisht dhe më tha të kthehesha për të marrë përgjigje pas një jave. Kështu veprova, u ktheva pas një jave. Ai më priti prapë përzemërsisht. “Djalosh, më tha, vjershat e tua vijnë era myk. Më vjen keq, por mund të botoj vetëm njërën prej tyre”. Për habinë time, ai kishte zgjedhur vjershën “tematike”.

Këtë episod e kam dhënë me ngjyra humori te romani “Lëkura e qenit”, ku personazhi e kalon “disfatën” pa u merakosur. E vërteta ka qenë ndryshe. Unë nuk e prisja të pësoja një goditje aq të rëndë, sidomos kur mësova se ato vjersha, që i mbaja si më të realizuarat, vinin era myk. Duke qenë i prirur ndaj zgjidhjeve “radikale”, nuk pranova as botimin e vjershës “tematike”.

Zhënjimi im qe traumatik. Më kot shkruaja poezi, më kot prej vitesh mashtroja veten, isha pa talent. Dëshpërimi më shtyu të kryeja një veprim plot idiotësi: ika nga shtëpia, duke lënë po aq idiotësisht një shënim të turbullt, që i alarmoi të gjithë. U vunë në lëvizje të më kërkonin dhe, siç mësova më pas, një grup shokësh e shoqesh të klasës e kishin parë me vend të më kërkonin përgjatë shtratit të lumit. Ishte vënë në kërkim edhe policia. Në gjithë këtë "histori", nga e cila për një kohë të gjatë më ka ardhur turp, i vetmi që më trajtoi me përbuzje ka qenë im atë. Ai nuk pranoi t' i dilja para syve për një muaj të tërë.

Ky ka qenë një moment nga ata që quhen vendimtarë. Deri atëherë, unë nuk kisha pasur ndonjë ide të qartë se ç'drejtim do të merrte jeta ime. Por pas disfatës "poetike" një gjë u qartësua: sidoqë të vinin punët, kudo që të shkoja me studime, në Moskë apo gjetiu, nuk do të studioja për letërsi. Perderisa vendosa të mos shkruaja më, studimi i letërsisë nuk paraqiste interes. Me raste më ngacmonte ideja të studioja për arkeologji, më dukej tërheqëse, madje edhe diplomaci, ndoshta ngaqë një mik i tim eti ishte diplomat dhe pjesën më të madhe të kohës jetonte jashtë shtetit.

Rrethana "madhore" i hodhën të gjitha këto në erë dhe e futën jetën time në një hulli të pa parashikuar. Ishte viti 1961, kur çarja e Kampit Socialist nuk mund të fshihej më. Një ditë, në mbyllje të provimeve të maturës, im atë, pa më shpjeguar hollësisht, më bëri të ditur se një vajtje për studime në Moskë ose në ndonjë kryeqytet tjetër lindor, tashmë do të ishte e pamundur. Ai më tha se mbetej vetëm një variant: Kina. Sa për degën, ai e kishte vendosur. Po t' u mbush mendja të shkosh në Kinë, më tha, unë dua të studiosh matematikë!

Gjithçka më erdhi e papritur. Por, në gjendjen time shpirtërore nuk m'u desh shumë kohë për të vendosur. Nëse nuk do të shkoja në Moskë, do të shkoja në Pekin. Aq më mirë, Pekini ishte më larg, dhe unë doja të ikja

sa më larg. Edhe për degën e vendosa aty për aty. Jo vetëm sepse mendimi i tim eti ishte gati një urdhër që duhej zbatuar. E pranova matematikën së pari ngaqë s'më kishte vajtur mendja. Dhe, njëherazi, ishte larg, tepër larg letërsisë. Edhe kjo i shkante shumë për shtat gjendjes sime shpirtërore.

Kështu ndodhi që në një moment të caktuar, me lehtësinë më të madhe mora një nga vendimet më të rëndësishme të jetës sime. Ka qenë një zgjedhje aventuroze. Vite më vonë, në mbyllje të "filmit", pak muaj para se të vdiste në një rrethanë tragjike, e pyeta tim atë se ç'e kishte shtyrë të më kërkonte të studioja për matematikë. Përse edhe vëllanë tjetër Rolandin, dy vjet pas meje, e kishte futur po në degën e matematikës? Im atë më dha pak a shumë këtë përgjigje: "Rolandi e zgjodhi vetë, sepse ishte i aftë, i pëlqente matematika. Edhe sepse atëherë askush nuk kishte qejf të studionte në atë degë dhe për të tërhequr studentë, secilit që vendoste të futej atje, i sigurohej bursë nga shteti. Diçka praktike, që përputhej me dëshirën time... Kam dashur t'ju mbaj larg rreziqeve. Të merresh me letërsi dhe arte te ne, është punë e mallkuar. Matematika do të ishte për ju një strehë".

Plaku ia ka futur kot, të paktën në rastin tim, më tha një herë Rolandi kur, pas vdekjes së tij, kjo temë ndodhi që u hap midis nesh. Mua, tha im vëlla, as që më shkante nëpërmend të merresha me letërsi dhe arte, por për fatin tonë të keq, atëherë ai merhumi, Dulla, se ku kishte mbajtur një fjalim dhe kishte thënë se po të bëhej edhe një herë njëzet vjeç, do të studionte matematikë, e kupton apo jo? Dhe plaku ynë, si ushtar besnik, na futi të dyve në matematikë, sikur këtu do të bëhej shkenca e madhe. Jo se mua s'më pëlqente matematika, por ai i kishte të gjitha mundësitë të na siguronte degë të tjera, më praktike, më të leverdisshme, mjekësi, për shembull, dhe jeta jonë do të kishte qenë krejt ndryshe. Më vjen të plas kur e mendoj këtë, lëre ç'të ka përrallisur plaku

për ta pasur ndërgjegjjen të qetë. Sa për punën e bursës, është e vërtetë, kjo është arsyeja që nuk e kundërshtova.

Jam i prirur të besoj tim atë, jo cinizmin e Rolandit. Sidoqoftë, pa i çuar nëpër mend gjëra të tilla, u binda shpejt se kisha bërë një zgjedhje të gabuar. Këtë e kuptova në auditorët e Universitetit të Pekinit. Pas një kursi njëvjeçar për mësimin e gjuhës kineze ('61 - '62), u ula në ata auditorë si i vetmi student i huaj midis dyqind studentëve kinezë, të përzgjedhur si më të shkëlqyerit në të gjithë Kinën, për të vazhduar një program gjashtëvjeçar. Nuk e di nëse pas një viti gjuhe do të kisha rezistuar edhe gjashtë vjet të tjera për të studiuar në një fushë ku e kuptova se më mungonte talenti. Në gjimnaz, falë vullnetit për të mësuar, kisha dalë me notën shkëlqyer në matematikë. Por talenti është tjetër gjë. I humbur midis dyqind të përzgjedhurve nga e gjithë Kina, unë u ndieva inferior. Duke harruar se vendimin për të studiuar matematikë e kisha marrë vetë, i mbajta mëri tim eti, ai më kishte shtyrë dhe unë i isha bindur, e më dukej e tmerrshme se si do të mund të vazhdoja më tej, e për gjithë jetën, me peshën stresuese të njohur për mua që nga fëmijëria, të ndjenjës së inferioritetit. Dhe përsëri për mungesë talenti.

Pa kurrfarë dëshire për të studiuar, mezi i shtyva dy vitet e para të fakultetit, me shqelma, me rezultate dukshëm të dobëta. Jetën prej studenti në Kinë e kam dhënë te romani "Dragoi i fildishtë", i treti në vargun e tetë romaneve që kam shkruar deri tani nga fillimi i viteve '90 e këtej. Këtu dua të kujtoj vetëm një episod, të cilin nuk gjeta mundësi ta fusja te "Dragoi i fildishtë". E vetmja lëndë ku jam vlerësuar me notën maksimale, ka qenë në fund të vitit të dytë të fakultetit, në provimin e ... historisë së PK të Kinës. Për shkak të numrit të lartë të studentëve, atje nuk ekzistonin provimet me gojë, së paku kështu ka qenë atëherë, provimet bëheshin vetëm me shkrim. Dyqind studentë e studente, pjesa dërmuese me syze, në një auditor të madh, të përkulur

mbi fletët e provimit, ulur ngjitur me njëri-tjetrin, që herë-herë dalin nga salla për nevoja personale dhe kthehen qetësisht, dhe unë midis tyre, që mund të kopjoj në të majtë e në të djathtë. Por kjo është një tjetër histori. E kisha fjalën për të vetmin provim ku u vlerësova maksimalisht, i vetmi rast gjithashtu kur m`u krijua mundësia ta jepja provimin me gojë, kërkesa ime për të mos e dhënë me shkrim për arsye të vështirësive gjuhësore, u quajt e arsyeshme. E mbaj mend si tani atë profesor, një burrë i imët, veshur me pantallona doku e një këmishë verore me mëngë të shkurtëra, që më priti me një freskore në dorë në një godinë pedagogësh. Nga pyetjet e tezës, më kujtohet vetëm njëra: Marshimi i Madh. Më la vetëm, të përgatitesha, si dhe tekstin e historisë së PKK. U kthye pas nja dy orësh, gjatë të cilave, me ndihmën e tekstit, unë isha përgatitur. Ai u entuziazmua aq shumë nga përgjigjja ime sa kur mbarova erdhi drejt meje, më përqafoi duke më shtrënguar fort dhe tha: Rroftë populli shqiptar!

“Aventura” ime e Kinës zgjati vetëm tre, në vend të shtatë vjetëve. Në verë 1964, kur ndodhesha në Shqipëri me pushime, studimet m`u ndërprejnë, siç iu ndërprejnë edhe nja tetëdhjetë studentëve të tjerë. Në Kinë isha nisur pa mbushur tetëmbëdhjetë vjeç. U ktheva pa mbushur njëzet e një. Tre vjet të shkuara, një arsye “madhore” kishte ndryshuar gjithçka në rrjedhën e jetës sime. Tani, një tjetër arsye “madhore”, po sillte një tjetër ndryshim, megjithëse “miqësia e pathyeshme” shqiptaro-kineze dukej e palëkundur. Por ky subjekt, prishja e re me Kinën, është i tejkaluar. Dua të kujtoj vetëm një hollësi. Sikur im atë të kishte këmbëngulur që unë t`i vazhdoja studimet në Kinë, me njohjet e tij kjo punë mund të ishte rregulluar. Mirëpo ai tashmë nuk e dëshironte diçka të tillë, ndonëse unë vetë, për arsye pa lidhje me studimet, doja të rikthehesha. Më pas im atë ma sqaroi edhe këtë. “Kina ishte larg, më tha, s`dihej ç`ndodhte!” Pra, përveç arsyes “madhore”, fijet për mua i luajti përsëri im atë.

*N*dryshimi i parë me të cilin m'u desh të mësohesha me t'u kthyer nga Kina, në gusht 1964, ka qenë shtëpia e re. Prej një viti familja ishte vendosur në anën e kundërt të Tiranës, në një pallat pranë ish-stadiumit "Dinamo", - kati i parë, - ndërtuar nga italianët për strehimin e aviatorëve të ushtrisë së tyre, prandaj kompleksi quhej "Pallatet e aviacionit". Tani ajo është një zonë e zhurmshme, me dendësi të madhe ndërtime, pa hapësira "bosh", përveç fushës te stadiumi, e vetmja që ka mundur t'u shpëtojë mrekullisht lakmive. Hapësirat e tjera, sidomos një fushë e madhe prapa ish-shkollës "11 janari", - sot Edit Durham, - dhe një park për çlodhje, ngjitur me të, janë zënë me ngrehina të larta shumëkatëshe.

Një hollësi e dekorit: pallati përballë nesh, trekatësh, identik dhe simetrik me tonin, me të cilin na ndante një fushë, banohej kryesisht nga të huaj, punonjës të ambasadave. Atje strehohej vetëm një familje shqiptare. Te pallati ynë shumica dërmuese ishin shqiptarë. Përjashtim bënin apartamenti përballë nesh dhe ai në katin sipër nesh. Përballë banonin familje diplomatësh turq, që zëvendësonin periodikisht njëri-tjetrin, sipër, diplomatë francezë.

As më parë e as më pas ne nuk kemi banuar në një shtëpi aq komode, me tri dhoma të mëdha, të larta, banjë

me vaskë, me ngrohje qendrore, etj., të rralla për kohën. Ishte një zonë shumë e qetë. Zhurmat e vetme vinin nga shkolla 8-vjeçare “Emin Duraku”, aty pranë. Një herë në javë, gjatë kampionatit të futbollit, qetësinë e prishnin britmat e tifozëve në stadium. Dhe stadiumi, për shoqërim idesh, më sjell pashmangshëm para syve një personazh të veçantë: Ali Pazarin. Nuk e di nëse ky ishte mbiemri i tij i vërtetë, apo i ngjitur nga të tjerët. Ka qenë një burrë i ri, i gjatë, me një palë mustaqe të holla, energjik, simpatik, do të thoja. Duket kishte një kujtesë të fortë pamore, sepse i mbante mend fytyrat e tifozëve në raport me biçikletat. Liu, siç e thërrisnin, gjithnjë serioz, vigilent, ishte në gjendje të ruante nga keqbërësit qindra biçikleta që parkoheshin në anën e prapme të stadiumit. Për kompensim, në përputhje me zakonin tonë shqiptaro-shqiptar, vinte mosmirënjohja. Kur donin të talleshin me dikë, krahasimi i modës ishte me Li Pazarin.

Edhe një hollësi tjetër e dekorit, për shoqërim idesh: të dy pallatet tona kishin bodrume. Në bodrumet matanë nuk banonte njeri, ndërsa te ne strehoheshin disa familje. I gjetëm dhe i lamë atje. Në kohë me shira, në çdo stinë, bodrumet përmyteshin. Kur shirat ishin të fortë, ujërat vërshonin, ngrinin përjetë sendet e atyre njerëzve në lartësinë mëse një metër. Ky fakt ishte, si të thuash, një “bemor” në tablonë “allegro” të apartamenteve tona, të klasifikuara të kategorisë së parë.

Pra, gjatë tre viteve të qëndrimit tim në Kinë, kur nuk isha kthyer asnjëherë në shtëpi, në pikëpamje të strehimit, ishim ngritur në nivelin e kategorisë së parë, me fjalë të tjera mund të quheshim të privilegjuar. Për këtë do të bindesha mirëfilli shumë shpejt, e kjo lidhet me vizitën te ne të një personazhi të fuqishëm të kohës: Beqir Balluku.

Te romani “Dragoi i fildishtë”, me elemente biografikë po aq sa romani “Lëkura e qenit”, unë kam si personazh një funksionar të lartë të epokës, rrokullima e të cilit

në luftën për pushtet, sjell rrokullimën e familjes dhe të vetë personazhit kryesor të librit. Shënoj se miqësia e tim eti me ish-ministrin e pushkatuar të mbrojtjes është në themel të linjës tragjike të librit, por funksionari i lartë i romanit dhe bashkëshortja e tij, janë të trilluar, nuk kanë asgjë të përbashkët me personazhet realë, Beqir Ballukun dhe bashkëshorten e tij.

Vizitën e tyre të parë e mbaj mend mirë. Ndoshta sepse kur im atë më tha se do të vinte për urim Beqir Balluku, unë u befasova, nuk e dija se ai njeri, të cilin e njihja vetëm nga portreti zyrtar që vendosej përkrah portreteve të anëtarëve të tjerë të byrosë politike me raste festash në fasadat e godinave qeveritare, kishte qenë një mik i vjetër i tim eti që nga koha e Luftës.

Ata erdhën te ne një pasdite të nxehtë të atij gushti drejt e nga vila e tyre e plazhit. Mysafiri kishte veshur një kostum doku të çelët, këmishë verore të bardhë, mbante kapele verore po të bardhë. Ishte shumë i shëndoshë, me bark vërtet të madh. Unë, veshur ceremonial, me kostum e kravatë, qëndrova në këmbë edhe kur ata zunë vend në kolltukët e dhomës së pritjes, derisa bashkëshortja e ministrit, Taibeja, e cila kishte sjellë një tortë, më tha të ulesha.

Zura vend në një nga pupetë, në një pozicion të pjerrët ndaj mysafirit. Ai më vështroi një copë herë, sikur po më maste, pastaj ngadalë e me zë të ulët, më tha: “Fatos, basetat sikur i ke lënë të gjata!” Unë mbeta keq, nuk e kisha menduar se si ishin basetat e mia. Më erdhi në ndihmë bashkëshortja e tij. “Hë mo Beqir, - i tha, - ç`e ngacmon djalin, për bukuri i ka basetat”. Ministri nuk u tërhoq. Dhe, gjithnjë me zë të ulët e të qetë, shpjegoi përse basetat e mia ishin të gjata. Gjatësia maksimale e basetave, sipas tij, shkonte deri te kufiri i poshtëm i kockës. “Epo këtu nuk jemi në ushtri”, ia ktheu Taibeja dhe unë vetvetiu ngrita dorën, preka njërën nga basetat. Ato shkonin te kufiri i llapës së veshit, pra ishin dukshëm më të gjata se masa e